

i *Extravagantes*) i del *Corpus Iuris Civilis* (*Digestum vetus*, *Infortiatum*, *Digestum novum*, *Codex*, *Institutae*, *Volumen*, *Tres libri Codicis*, *liber Feudorum* i *Authentica*), amb glossa o sense, seguits dels *Comentaria*, *Lecturae*, *Quaestiones* i altres escrits obra dels seus comentaristes més coneguts, alguns dels quals esmentarem tot seguit.⁵⁰⁸

En el camp del dret canònic, un fenomen d'abast europeu és el de centrar l'atenció en l'estudi de les *Decretales*, en perjudici del *Decretum*. Els còdexs que glossen aquests dos textos semblen confirmar-ho per a Catalunya⁵⁰⁹: mentre que per al *Decretum* coneixem un nombre de comentaristes més aviat escàs (Bartholomaeus Brixiensis, Guido de Baysio - Archidiaconus, per la qual cosa és descrit sovint com l'«Ardiaca»-, Johannes Johannis i Martinus de Tropau -autor de l'anomenada *Summa Martiniana*)⁵¹⁰, per a les *Decretales* aquest nombre es multiplica per cinc (Antonius de Butrio, Baldus de Ubaldis, Bernardus Compostellanus -més conegut com «el Compostel·la»-, Bernardus de Montemirato -«Abat, Abat» a la documentació-, Bernardus Papiensis, Gaufridus de Trani -descriu normalment com «Gotfré, Gofré»-, Henricus Bohic, Henricus de Segusia -conegut com «Ebrodunensis vel Hostiensis episcopus»-, Innocentius papa IV, Jacobus Butrigarius, Johannes da Anagni, Johannes Andreae, Johannes da Imola, Johannes de Lignano, Nicolaus Tedeschi -també dit «abbas siculus»-, Petrus de Ancarano, Petrus de Samsone, Raymundus de Salgiis i Vincentius Hispanus, entre d'altres).

El nombre de glossadors o comentaristes del *Sextus* és també reduït. El *Sisè*, com apareix esmentat gairebé sempre en la documentació (excepcionalment el podem trobar esmentat sota forma numèrica: .VIe.) fou comentat per Guido de Baysio, Guillelmus de Cassanhis, Guillelmus de Montelauduno i Johannes Monachus -el «Joan Monjo, Monge» dels esments libraris. És també reduït el nombre dels que analitzaren les *Clementinae*: Gencellinus de Cassanhis, Johannes da Imola, Matthaeus Romanus i Petrus de Ancarra.

A més d'aquests autors reconeguts, existeixen altres canonistes que glossen determinats llibres o capítols del dret canònic o tractats anònims d'aquesta matèria (com els *Libellus de iure canonici*, per exemple).

Entre els textos de dret civil, els comentaristes també han centrat la seva activitat en determinats textos. Així, mentre que el *Digestum vetus* és objecte d'estudi per part dels germans Angelus i Baldus de Ubaldis (o de Perusio), Bartolus de Saxoferrato, Guillelmus de Cunio, Jacobus Butrigarius i Raphael de Fulgosis; el *Digestum novum* ho és de Bartolus de Saxoferrato, Guillelmus de Cunio, Odofredus i Petrus de Bellapertica; del *Codex* se n'ocupen un major nombre d'autors: Andreas de Barulo, Angelus i Baldus de Ubaldis, Bartholomaeus

⁵⁰⁸ Remetem a l'estudi individualitzat dels docs. per a un millor coneixement dels autors-títols en concret.

⁵⁰⁹ H.BRESC, *Livre et société...*, pp. 24-25, ho confirma també per al cas de Sicília.

⁵¹⁰ Tot i que la seva lectura pot resultar una mica pesada, creiem interessant oferir els noms, si més no, dels principals comentaristes dels textos jurídics, així com algunes dades d'interès addicional, com pot ser el nom amb què normalment els descriu la documentació notarial; per als títols concrets, remetem a l'índex d'autors i obres.

de Saliceto, Bartolus de Saxoferrato, Cinus Pistoriensis -«Xi,Ci» en la documentació, desconegut per alguns estudiosos de les biblioteques-, Jacobus Butrigarius, Johannes Fabri, Johannes Petrucii de Monte Sperello -més comunament «Patrusso»- i Odofredus. En canvi, l'*Infortiatum* compta amb estudis de Baldus de Ubaldis, Bartolus de Saxoferrato i Johannes da Imola; les *Institutae* amb treballs de Angelus Gambiglionus, Johannes de Blansco, Johannes Fabri i Petrus de Bellapertica; els *Tres libri Codicis* amb obres d'Andreas de Barulo i Bartolus de Saxoferrato; el *liber Feudorum* amb monografies d'Angelus i Baldus de Ubaldis i Jacobus de Belvisio; finalment, l'*Authentica* compta, novament, amb treballs d'Angelus de Ubaldis i Jacobus de Belvisio.

Com en el cas del dret canònic, hi ha textos que, tot i no centrar-se exclusivament en un dels grans títols del *corpus iuris civilis*, són del mateix contingut: la *Summa* i la *Brocarda in iure civili* d'Azo -més correntment designat com «Aç,As,Açon»- i el *Libelli super iure civili* de Roffredus Beneventanus -«Rofré,Rotfré»- són només un parell d'exemples.

Com és lògic, els còdexs amb les normatives pròpies de diversos indrets de la Corona d'Aragó també són presents a les biblioteques dels juristes barcelonins. No creiem agosarat afirmar que els Països Catalans no eren únicament una entitat política a la Baixa Edat Mitjana, sinó també cultural: una mateixa llengua va facilitar la presència, difusió i intercanvi d'idees, persones i textos (constatem, per exemple, l'existència en multitud de documents del nostre estudi de catalans del Principat i de la Catalunya Nord, d'aragonesos, valencians i mallorquins).

Quins textos hem testimoniat? La relació dels textos propis de Catalunya, les *Constitutiones Cataloniae* i els *Usatici Barchinonae*, principalment, apareix gairebé a totes les biblioteques, per la qual cosa ens estalviem la relació dels possessors. Pere de Rajadell, per exemple, era el propietari d'un còdex amb les *Consuetudines Ilerdensis* i els *Furs d'Aragó* (1, 65). D'aquest mateix text, els *Furs d'Aragó*, en tenien un exemplar Jaume de Vallseca (120, 15), Jaume Callís (170, 93) i Lluís Destorrent (310, 49). Els *Furs de València* estan testimoniat en els inventaris de Bartomeu Sirvent (124, 68) i Callís (170, 48). Aquest darrer és també propietari d'un còdex amb les *Constitutiones regni Siciliae* (170, 25). Sens dubte, és en Bernat Despont *senior* qui posseeix un major nombre d'aquests textos jurídics: dos còdexs amb les *Consuetudines Montispesullanis* i les *Constitutiones Montispesullanis* (319, 7 i 8, respectivament), un altre amb les *Constitutiones i Furs de Terol* (319, 10), i un darrer amb les *Consuetuts i Observances del Regne d'Aragó* (319, 11). A aquests textos normatius locals, de caràcter civil, hauríem d'afegir els de caràcter eclesiàstic, les diferents normatives d'àmbit diocesà promulgades en sínodes: entre les *Constitutiones [sinodales] provinciae Tarraconae* de Pere de Rajadell (1, 59) i les *Constitutiones sinodales Gerundenses* de Gaspar Mieres (340, 73), primer i darrer document del nostre apèndix, respectivament, en podem trobar d'altres.

Els juristes que col·laboraren en la redacció d'alguns dels textos esmentats són ben coneguts (Botet per a Lleida, Jaume de Montjuïc i Jaume Marquilles per a Barcelona, etc). N'hi va haver alguns que, no només glossaren textos jurídics, sinó que també en foren els autors intel·lectuals. Un jurista de fama internacional és el canonista Ramon de Penyaafort.

En les llibreries analitzades està ben representat: concretament, tenim notícia d'una *Summa de casibus* propietat de Martí Moliner (50, 16); d'altres notícies no precisen si la *Summa* descrita és aquest mateix text, la *Summa de casibus*, o la *Summa de poenitentiae* d'aquest mateix autor, molt difosa: són els còdexs en poder de Pere de Rajadell (1, 10), Pere Sesdeus (22, 19), Bartomeu Sirvent (124, 73) i Francesc Pujades (305, 41). De contingut canònic és també la *Lectura super quartum Decretalium*, el text de Jaume Sitjó, «qui vulgarment és dita *Sigonia*» [o *Cigonya*, *Cigonyina*...] segons recull, molt encertadament, la descripció notarial en esmentar el còdex propietat de Pere de Rajadell (1, 35).

Un dels primers juristes catalans coneguts és Pere Albert (s. XIII), autor d'un tractat de dret feudal propi, que va rebre el nom de les *Commemoracions de Pere Albert* i que va ser incorporat tardanament en les compilacions de *Constitucions i altres drets de Catalunya*. En Jaume Callís en posseïa un exemplar (170, 52). Però, sens dubte, són les *Constitutiones Cataloniae* i els *Usatici Barchinonae* els textos privilegiats pels juristes catalans a l'hora de glossar-los. A les biblioteques jurídiques que analitzem hem trobat alguns dels seus principals comentaristes (per ordre alfabètic): el *Super usaticos Cataloniae* de Jaume Callís i els *Commentaria super Usaticis Barchinone* de Jaume Marquilles, estan testimoniats a la llibreria de Gaspar Mieres (340, 92 i 36, respectivament); la *Glosae seu postillae in Usaticos Barchinonensis* de Jaume de Montjuich a les de Pere de Rajadell (1, 70) i Lluís Destorrent (310, 45); finalment, el treball *Super Usaticis* de Guillem de Vallseca és en poder de Jaume Callís (170, 53). Alguns d'aquests juristes, com el vigatà Jaume Callís o el gironí Tomàs Mieres, van gaudir d'un gran prestigi encara en vida, i la difusió de llurs textos és ben notòria⁵¹¹: de Callís, per exemple, sabem que l'*Extragravatorium curiarum* era en poder de Francesc Pujades (305, 37); Gaspar Mieres, a més del *Super usaticos Barchinonae* esmentat (340, 92), era propietari d'altres textos de Callís, com el *De moneta*, el *Directorium pacis et treguae*, dos còdexs de l'*Elucidarium soni emissi* i una *Margarita fisci* (340, 31, 54, 95, 98 i 99, respectivament).⁵¹²

Altres textos en poder dels juristes barcelonins són els que contempnen el que avui dia anomenaríem dret processal, és a dir, el conjunt de normes que regulen el desenvolupament del procés o tenen una relació immediata amb els actes que se'n deriven: els textos d'*ordo iudiciarius*. Molt difosos entre els juristes, els més coneguts són (per ordre alfabètic): el *De ordine iudiciorum* de Roffredus Beneventanus, l'*Ordo iudiciarius* de Tancredus Bononiensis,

⁵¹¹Fem notar, com donen a entendre aquestes notícies, que molts d'aquests juristes van coincidir en el temps a Barcelona: Callís, Marquilles, Mieres, Montjuich, Santdionís, etc.

⁵¹²No hem inclòs en aquesta relació els textos autògrafs de Callís que s'esmenten en el seu inventari de béns (doc. 170), per a la relació completa, vegeu l'article de J.M.MADURELL; tampoc no hem inclòs en aquesta relació els textos autògrafs de Tomàs Mieres que havia heretat el seu fill, Gaspar (vegeu la identificació de textos per a la relació completa: doc. 340). Recordem, novament, que en aquest apartat analitzem les biblioteques dels juristes (els altres grups socials i professions estudiats, per tant, no hi són inclosos, tot i que molts tenien textos d'aquesta naturalesa, alguns dels quals eren, precisament, d'autors catalans com Pere Albert o Jaume Callís: per a la relació exhaustiva, consulteu l'índex d'autors i d'obres).

i, amb un major nombre de testimonis, l'*Speculum iudiciale* de Guillelmus Durandi (al seu torn objecte de comentaris, com un de Joh. Fabri) i el *De regulis iuris* de Dinus de Mugello.⁵¹³

Un bon jurista, òbviament, havia de conèixer la documentació amb la qual estava en contacte dia rera dia. Aquesta documentació, bàsicament, estava constituïda per les actes jurídiques que es presentaven als tribunals i per les escriptures que es podien aportar per a fonamentar una demanda o per a preparar la defensa (com les escriptures notariales). Avui dia la situació, sense ser idèntica, no és gaire diferent: els formularis i impresos agiliten (o haurien d'agilitar) les causes judicials. Doncs bé, els millors formularis per a familiaritzar-se amb la literatura jurídica, a més dels textos de contingut netament jurídic (com molts dels que hem analitzat fins ara), són els d'*ars dictandi* i *ars notariae*. Donarem com exemple només les notícies referides a textos sobre la primera matèria, l'*ars dictandi*. Martí Moliner posseïa una *Summa dictaminis secundum stilum Romanae curiae*, un *Formularium episcopaliū* i un altre més genèric *De arte dictandi* (50, 9,11 i 23, respectivament; Moliner era, no ho oblidem, canonge i degà de la Seu, per això els seus textos d'*ars dictandi* estan relacionats estretament amb les cancelleries eclesiàstiques). En canvi, Bartomeu Sirvent posseïa un anònim *Stilus litterarum* i l'*Ars dictandi* de Guido Faba (124, 69 i 93, respectivament). Per acabar, cal recollir que Francesc Blanc era el propietari d'un còdex de l'italià Petrus Blesensis, autor d'*ars dictandi* àmpliament representat en el nostre treball, el títol del qual desconeixem (298, 1), i que la llibreria de Gaspar Mieres enregistrava un còdex únic en el nostre estudi: la *Summa dictaminis* de Laurentius de Aquilegia (340, 63).

Que els llibres eren molt cars en aquesta època i que, per aquesta mateixa raó, podien ésser objecte de penyora en assumptes econòmics, ho hem remarcat reiteradament en el nostre treball⁵¹⁴. Malgrat això, veiem que hi ha biblioteques professionals i no professionals fornides d'un bon nombre de textos d'entreteniment, representats pels de contingut històric, els clàssics, la poesia, els autors catalans (Eiximenis, Llull...), etcètera.

Un dels trets més sorprenents en les biblioteques dels juristes és la poca presència, gairebé nul·la, de textos d'autors catalans com Francesc Eiximenis o Ramon Llull, d'allò que hem anomenat literatura d'entreteniment (Boeci, Guido de Columna...), de clàssics greco-latins i d'humanistes italians no juristes. Les dades que segueixen no són una mostra exemplar: constitueixen tots els esments del plec documental sobre aquests grans apartats.

Per exemple, d'Eiximenis coneixem, únicament, una *Vita Christi* que havia estat propietat de Pere Vila (79,3), i un *Llibre dels Àngels* en poder de Bartomeu Sirvent (124,

⁵¹³Per a exemples concrets, molt nombrosos, remetem a l'índex d'autors i d'obres.

⁵¹⁴Entre els juristes que analitzem tenim, per exemple, el cas de Galceran Torró (doc. 262), doctor en dret civil, que recorda en el seu testament els llibres que tenia empenyorats a diverses persones, cas que analitzem en parlar dels llegats (5.1).

110) i Jaume Callís (170, 45). El mallorquí Ramon Llull tampoc no està gaire ben representat: només Bartomeu Sirvent, novament, és el propietari de dos manuscrits (124, 4 i 79). Finalment, l'*Scipió e Aníbal* d'Antoni Canals, que posseïa Francesc Pujades (305, 24), és el darrer testimoni conegut d'un autor en llengua catalana.

La literatura d'entreteniment és, en comparació amb altres col·lectius del nostre treball, ridícula (pensem en els ciutadans honrats, els mercaders o els notaris): un exemplar de la *Historia destructionis Troiae* de Guido de Columna, en versió catalana, era en poder de Pere Vila (79, 1); el *Policraticus sive De curialium nugis et vestigiis philosophorum* de Johannes Saresberiensis el comprarà, com veurem, Bartomeu Sirvent (124, 111); Jaume Callís sembla el professional del dret més interessat per textos no-professionals: són seus un *Ludus scacorum seu De moribus hominum et officiis nobilium* de Jacobus de Cessolis (170, 49), un curiós còdex *De documents d'aprendre a tallar* (170, 50), tres còdexs lírics de *lo Gay Saber* (170, 29, 37 i 38, respectivament), i altres amb textos de clàssics de la medicina (Arnau de Vilanova, Avicenna, Bernat de Gordo, Lanfrancus Mediolanensis, Teodoricus Borgognoni...); el tractat polític d'Aegidius de Roma, *De regimine principum*, àmpliament difós entre les persones pròximes a alguna forma de poder, és testimoniats en les llibreries de Bernat Despont *senior* (319, 39) i, molt probablement, a la de Gaspar Mieres (340, 125). Enlloc, però, hi figura el *Dotzè del Crestià* d'Eiximenis! Finalment, el *De consolatione Philosophiae* de Boethius, és esmentat una sola vegada, i molt tardanament, a la llibreria de Gaspar Mieres (340, 129), la qual constitueix el darrer document del nostre apèndix.

Els clàssics greco-llatins estan representats per les *Tragoediae* de Seneca i les *Antiquitates Judaeorum* de Flavius Josephus en poder de Bartomeu Sirvent (124, 112 i 118, respectivament) i un còdex de Terentius que posseïa en Gaspar Mieres el 1475 (340, 128). Entre ambdós registres, però, tenim el testimoni del que sembla l'únic jurista amb una certa afeció pels clàssics: en Francesc Pujades. El seu inventari i el posterior encant de béns, tardans, enregistren tres còdexs de M.T. Cicero: les *Expositiones super Orationem*, el *De amicitia* i el *De officiis* en un sol volum, i les *Epistolae ad familiares* (305, 27, 30 i 40, respectivament); un esment interessantíssim i únic en tot el treball: el *De noctibus atticis* d'Aulus Gellius (305, 28); un còdex amb els dos textos que varen donar fama a Flavius Josephus: les *Antiquitates Judaeorum et De bello Judaeorum* (306, 31); i, finalment, Valerius Maximus (306, 33). Ben poca cosa, si tenim en compte la posició social i la capacitat econòmica dels membres d'aquest col·lectiu.

De còdexs d'humanistes (no juristes o amb títols de contingut no jurídic) només hem constatat el *Corbaccio* de Boccaccio, en versió catalana, a la llibreria que posseïa Lluís Destorrent (310, 51); d'aquesta llibreria en parlarem amb més deteniment tot seguit.

En resum, podríem afirmar que és en aquest col·lectiu professional, més que en cap altre, on el llibre és una autèntica eina de treball i on la lectura sembla centrada, gairebé exclusivament, en aquests textos tècnics; són pocs els textos no jurídics i, amb una única i encara tímida excepció (la llibreria filo-clàssica de Francesc Pujades), no podem parlar d'interessos o gustos literaris en cap de les llibreries jurídiques analitzades.

D'entre les analitzades, però, n'hi ha una que voldríem destacar⁵¹⁵: la de Lluís Destorrent, doctor en dret civil (lleis), datada el juliol de 1466 i amb poc més de cinquanta còdexs (doc. 310). Creiem que hi ha alguns trets dignes d'esment: a més de les nombroses còpies autògrafes⁵¹⁶, destaca el fet que molts dels còdexs són datats (totalment o parcialment) i que alguns dels autors dels textos recollits encara eren vius, o havien mort molt pocs anys abans, en el moment de redactar l'inventari de la llibreria. Com que molts eren italians i constitueixen testimonis únics, creiem que només una estada de Destorrent a Itàlia (per motius d'estudi o de treball) podria explicar aquesta circumstància.

Entre les còpies autògrafes identificades trobem les *Recollectae* de Franciscus de Accoltis, un *Repertorium per alphabetum* i una altra *Spica sive Repertorium per alphabetum* (310, 36,38 i 50, respectivament).⁵¹⁷

Testimoniem també cinc còdexs datats totalment o parcial⁵¹⁸. Un *Commentarium super libri Institutionum* d'Angelus Gambiglioni, conegut com *l'Aretino*, datat el 8 d'agost de 1454 a Castelnuovo (Nàpols), i un còdex amb els *Consilia* de Petrus de Ancarano, la datació del qual és del 5 d'abril de 1460, són els dos còdexs amb datació completa (310, 9 i 16, respectivament). Recordem que l'inventari de llibres de Destorrent és de pocs anys després, del 1466. D'altres descripcions de còdexs recullen parcialment la seva datació: una *Spica* de Petrus Brixienis que sembla datada el 1360, un *In Digesto novo* de Bartolus de Saxoferrato amb l'*explicit* parcial (el 26 de gener de ...? manca l'any) i una *Lectura* d'un desconegut Petrus de Ratisbona sobre el *Commentarium in quarto et quinto Codicis* de Baldus de Ubaldis que estableix la datació a partir del dia de l'Epifania -com que no s'ofereix l'any, no podem fixar-ne el dia concret- (310, 18, 21 i 23, respectivament).

Per acabar amb la llibreria de Destorrent, destaquem l'important nombre de juristes italians, alguns dels quals només els enregistra aquesta llibreria i que havien mort en una data molt propera a la d'elaboració del document o que, fins i tot, encara vivien. Aquestes dades són les que ens permeten suggerir una estada de Destorrent a Itàlia. Entre els juristes italians, canonistes i civilistes, identifiquem clàssics de la literatura jurídica presents en altres biblioteques (Petrus de Ancarano, Angelus Gambiglioni, conegut com *l'Aretino*, els germans Angelus i Baldus de Ubaldis, Johannes da Imola, Bartolus de Saxoferrato, Nicolaus Tedeschi o «abbas Siculus», etc), i molts d'altres, més rars de trobar (Franciscus de Accoltis, Johannes da Agnani, Alexandre da Imola, Antonius Mincucius de Prato Veteri i Johannes Petrucci de

⁵¹⁵De fet, moltes d'aquestes biblioteques podrien constituir l'estudi d'un article monogràfic, però les conclusions a què arribarien no diferirien gaire de les que ofereixen alguns dels articles de la nota 502.

⁵¹⁶A més de Destorrent, altres juristes tenen també textos autògrafs, com Jaume Callís i Tomàs Mieres: docs. 170 i 340, respectivament. La còpia autògrafa, com hem vist en parlar-ne en l'apartat corresponent, no és una pràctica exclusiva dels juristes.

⁵¹⁷Algunes obres «scrutes de mà del dit defunct» no han pogut ésser atribuïdes amb seguretat a autors i títols concrets, amb la qual cosa la relació hauria estat més gran.

⁵¹⁸Per a ampliar la informació sobre aquest punt, remetem a l'apartat de dades codicològiques i paleogràfiques que tracta de les datacions (apartat 6.10).

Monte Sperello, entre els identificats). En dates pròximes a la confecció de l'inventari de Destorrent (any 1466) van morir, per ordre cronològic, Angelus Gambiglionus († d.1451), autor del ja esmentat *Commentarium super libri Institutionum* (310, 9); Johannes da Anagni († 1457), autor d'unes *Repetitiones* (310, 27); Johannes Petrucci de Monte Sperello († 1464), autor d'un *Tractatus* (310, 42); Nicolaus Tedeschi, autor d'un *Commentarium super Decretales* (310, 28), que va morir el mateix any que Lluís Destorrent; Antonius Mincucius de Prato Veteri, per acabar, autor d'unes *Recollectae* (310, 31), mort vers l'any 1468, encara era viu a la mort de Destorrent, segons els diccionaris biogràfics consultats. La presència de Destorrent a Itàlia, ni que fos transitòriament, li hauria permès comprar aquests títols amb més rapidesa que a Barcelona; en aquesta ciutat, els autors coetanis de més fàcil accés, com és lògic, són els del país.

Les compres testimoniades no contradiuen el que hem exposat.

Un alt preu, 47 florins, va pagar el doctor en dret civil Francesc Sasala per una *Biblia* que havia pertangut a un canonge barceloní.⁵¹⁹

El jurista Jaume Callís va comprar còdexs per a la seva professió en l'encant de béns d'un ciutadà que, curiosament, en l'inventari de llibres (i no pas en l'encant) conservava fins i tot alguna obra del mateix Callís; en cas d'haver-se subhastat, s'hauria pogut documentar la notícia, si més no curiosa, de veure alhora un text (en aquest cas el *Directorium pacis et treguae*) i el seu mateix autor encara ben viu. Els còdexs que Callís adquirí, en dues compres, van ser dues obres d'Antonius de Butrio, *Lectura super secundo libro Decretalium*, per un total de 26 lliures i mitja, i una altra de Bartolus de Saxoferrato en quatre volums, per un total de gairebé 175 lliures (cada volum costà una mitjana de 45 lliures!)⁵²⁰. Són quantitats considerables per a l'època. Constatem, d'altra banda, la difusió d'obres de Callís molts anys abans de la seva mort.

Únic és també l'esment de l'obra de Joannes Saresberiensis, *Policraticus sive De nugis curialium et vestigiis philosophorum*, i doble la possessió. En un principi, aquest text havia pertangut a un notari i després, un cop efectuat el pagament de poc més de 8 lliures en subhasta pública, el jurista Bartomeu Sirvent passa a ésser-ne el nou propietari.⁵²¹

Encara que era prevere, Jaume Marquilles és més conegut per la seva faceta de juriconsult i glossador de les lleis pròpies del país (*Comentaria super Usaticos Barchinonae*). Amb ell hem identificat el «mossèn Marquilles» que adquireix, per gairebé 13 lliures, dos volums d'una *Lectura in Decretales, prima et secunda pars* d'Henricus de Segusia en una

⁵¹⁹doc. 66, 26. 1417. Encant dels llibres relictos per Domènec Ponç, canonge i ardiaca major de la Seu.

⁵²⁰doc. 85, 2 i 9. 1423. Encant públic dels llibres relictos per Francesc Sirvent, ciutadà.

⁵²¹doc. 105, 22. 1427. Encant públic dels llibres relictos per Antoni de Font, notari i escrivà reial. Tot i això, el notari enregistrà que aquelles 8 lliures i escaig «les...deu [encara] lo dit Barthomeu Sirvent»; en morir aquest, tres anys després, el text es conserva (124, 111).

subhasta de llibres que havien pertangut a un canonge de Barcelona.⁵²²

D'aquesta mateixa biblioteca, tres estudiants en dret (presumiblement canònic) de tres universitats diferents van adquirir també còdexs. El primer és misser Pere Serra, estudiant de l'Estudi General de Lleida, que va adquirir unes *Decretales* per un preu elevat: 27 lliures i mitja; el segon que n'adquirí és misser Tomàs Verí, estudiant a Tolosa de Llenguadoc: un *Sextus* i unes *Clementinae* per un total de gairebé 36 lliures; i, finalment, misser Jaume de Reverda, estudiant a Montpeller, va comprar una *Summa super Decretalibus* d'Henricus de Segusia per 22 lliures. Totes tres són compres de textos de dret canònic i a preus elevats.⁵²³

Dos professionals del dret coincidiren en l'encant de béns d'un beneficiat de la Seu: els doctors en dret civil (lleis) Jaume Pau i Ramon de Papiol. Pau va adquirir un text una mica allunyat de la seva disciplina, el *Secretum secretorum* del (Ps) Aristoteles, text molt difós a l'època i d'escàs preu, i Papiol, el *De articulis fidei*, presumiblement el text de Thomas de Aquino. Tots dos en pagaren el mateix preu: 8 sous.⁵²⁴

Entre els compradors de llibres jurídics n'hem documentat, a més, molts d'altres que reben el tractament de *misser*, emprat a l'època en parlar dels juristes, encara que no exclusivament. Ben segur que molts d'ells eren també juristes, tot i que no podem assegurar-ho; entre ells s'esmenten misser Francesc Desplà, Pere Guillem Jofre, Pere Malet, Miquel Albiol, Guillem Jordà⁵²⁵, Bernat Miquel, Francesc Jordà i d'altres, alguns amb un bon nombre de compres de còdexs jurídics. Recordem també que podem trobar còdexs jurídics, en un nombre escàs normalment, en poder de clergues, ciutadans honrats, mercaders, artistes i, fins i tot, menestrals.

* * *

Un treball relacionat amb la justícia és el de causídic o procurador. Segons la definició tradicional, un causídic és un procurador davant els tribunals i és el nom que rebien antigament els advocats; aquest procurador de tribunals l'hem de considerar com la persona que, per ofici, representa en els tribunals una de les parts en virtut del poder legal rebut d'ella (a través de l'anomenada acceptació de poder), fent les peticions i altres diligències

⁵²²doc. 194, 39. 1444. Encant públic dels llibres relictos per Francesc Bertran, canonge de la Seu. Cronològicament, aquesta identificació és possible perquè Marquilles morí el 1451.

⁵²³doc. 194, 41 (Serra), 42-43 (Verí) i 44 (Reverda). 1450. Encant públic dels llibres relictos per Francesc Bertran, canonge de la Seu.

⁵²⁴doc. 219, 2 i 12, respectivament. 1442. Encant públic dels llibres relictos per Joan Rovira, beneficiat de la Seu. Dubtem d'identificar el Doctor en dret civil Jaume Pau amb el «misser Jaume Pau» que adquireix textos jurídics a l'encant dels llibres relictos per Francesc Bertran, canonge de la Seu (194, 18,32).

⁵²⁵Es tracta potser del mateix Jordà de qui parlàvem en la nota 503? Cronològicament és possible. Vegeu l'índex onomàstic per a comprovar els còdexs que adquiriren.

necessàries per a la defensa. Als Països Catalans, des de la Baixa Edat Mitjana, els procuradors pertanyien, com els notaris, a l'estament dels artistes i, com aquests, a partir d'època moderna tendiren a ascendir de categoria estamental; existeixen també altres categories de procuradors: general, reial, etc. que actuaven com a oficials de l'administració reial. Enlloc no hem constatat la necessitat d'estudis jurídics per a l'exercici d'aquest ofici (això no vol dir, com veurem en parlar de la llibreria de Bernat Costeges, que no existeixin manuals per al seu aprenentatge i pràctica diària). Com hem vist, les biblioteques dels juristes barcelonins giraven entorn d'un nucli de còdexs jurídics. Tot i que només hem localitzat dos inventaris de causídics, com són anomenats en la documentació, creiem que el seu estudi suggereix un aprenentatge que no difereix gaire del de les classes més humils, amb una presència majoritària de textos religiosos, de devoció popular i en llengua catalana, amb la presència d'autors del país i lectures d'entreteniment de contingut històric o llegendari. Els llibres jurídics ni s'esmenten (i, encara que hi constessin, com s'esdevenia amb d'altres artistes i menestrals, la seva presència fóra purament testimonial i sense pes específic en el conjunt de la llibreria). Tenim els documents referits a Bernat Costeges i a Jaume Riera

Del primer, Bernat Costeges, hem conservat l'inventari i encant de béns (docs. 216-217)⁵²⁶. La seva biblioteca estava constituïda, majoritàriament, per textos de religiositat i devoció popular «en romanç»: una *Vitae sanctorum*, el *Gamaliel*, un *De virtutibus et vitiis*, el *Mossèn Assan*, un *Llàtzer*, sobre el qual tornarem a parlar més endavant, unes *Llaors de Jesucrist*, etcètera (216, 7,8,20,21,24 i 25, respectivament). Hi trobem, a més, una bona representació de l'obra de Francesc Eiximenis: la *Vita Christi*, en dos volums, la «qual stà vuy dia en quèrns, e és capletrat e parrafat» (216, 1,2); el *Psalterium laudatorium*, en traducció catalana de Guillem Fontana, per duplicat (216, 11,23); el *Llibre de les dones*, el *Llibre dels Àngels* i, finalment, la *Doctrina compendiosa* atribuïda al menoret gironí (216, 18,19 i 12, respectivament). A més, també era seu el text d'*Scipiò e Aníbal* d'Antoni Canals (216, 5). En català eren també escrits un text de la *Destrucció de Jerusalem*, i els enigmàtics títols *les Ànimes que es trobaren en el cor de la donzella de Sòria* i *Bé agradant* (216, 8,13 i 22, respectivament).

Un quadern, però, destaca en la seva llibreria: l'anomenat d'*Ordinacions sobre els plets* en l'inventari i d'*Ordinacions dels procuradors* en la subhasta ((216,6 i 217,14, respectivament). Aquest text és habitual en la biblioteca d'un causídic. El conjunt de disposicions i normes que regulaven l'exercici de la seva professió l'havia de conèixer perfectament un dels seus membres, com és el cas de Costeges.

A més d'aquest llibre tècnic, un registre librari en concret és digne d'anàlisi: es tracta del que recull la possessió d'un text de *Llàtzer*. El més destacable no és pas l'existència d'aquest títol (de ben segur, un text sobre aquest ressuscitat per Crist), sinó les anotacions que inicien i conclouen el registre: «Item, té en Pere Rovira, pintor, .I. libra apellat *Llàtzer*...lo qual li ha prestat per a legir» (216, 24), amb la qual cosa ens trobem davant de

⁵²⁶Els quals foren extractats parcialment per C.BATLLE, «Las bibliotecas...», *Colloque Casa de Velázquez*, p. 28. Constatem una inexactitud: mentre que l'autora recull «que poseía once libros», en realitat, l'inventari enregistra 25 llibres i 15 l'encant (alguns dels quals, òbviament, són presents en ambdós documents).

l'únic esment explícit, d'entre els milers recollits en l'apèndix documental, d'un llibre, deixat en préstec altruista, amb l'únic objectiu que el pintor Pere Rovira gaudeixi de la seva lectura. Tant de bo disposéssim de més registres semblants!

Per acabar amb la llibreria de Costeges voldríem parlar d'una dada si més no curiosa: el major nombre de llibreters associats a una biblioteca es troben en ambdós documents (inventari i encant): «per a ligar» té un còdex Francesc Desplà, «librater qui stà a [la plaça] Sent Jacme»; Pere Mascaró, Salvador Sabater i Asbert Ripoll els testimoniem a la subhasta; finalment, en Tomàs, «librater [que] stà en lo carrer de les .III. libre[ries]», també en té un altre «per a cornar».⁵²⁷

L'inventari de llibres de Jaume Riera (doc. 280) és més reduït: només hi consten un *Llibre d'Hores*, unes *Cròniques reials* i unes *Constitutiones*; malauradament, la descripció notarial no ens permet precisar més dades sobre els dos darrers títols.

Escases són també les notícies de compres per part d'altres col·legues. Només en tenim una del procurador Joan Vila, el qual, a la subhasta de llibres relictes per un beneficiat, va comprar un còdex amb les *Constitutiones sinodales Tarraconae et Barchinonae*, uns papers amb *Orationes* i altres quaderns no identificats.⁵²⁸

Notaris, públics i reials, i Escrivans

És possible que el col·lectiu de notaris i escrivans sigui el tercer en nombre de documents editats en el nostre apèndix, després del dels clergues i del dels mercaders, però si fixem la nostra atenció en els còdexs que posseïen o compraven, esdevé potser el col·lectiu més interessant⁵²⁹, tractat ja per part d'alguns estudiosos⁵³⁰. És precisament un dels seus

⁵²⁷Per als títols i autors en concret que van ser objecte d'enquadernació o de compra en la subhasta remetem a la lectura de les identificacions.

⁵²⁸doc. 126, 10-11. 1430. Encant públic dels llibres relictes per Pere Llinyà, beneficiat de Santa Maria del Mar.

⁵²⁹Aquesta és una de les raons que ens va empènyer a dedicar la nostra tesina de Tercer Cicle a *Les biblioteques dels notaris i escrivans a la Barcelona d'època baix-medieval a través dels seus testaments i inventaris (anys 1360-1474)*, UAB, setembre 1994, que no és sinó un avenç monogràfic d'aquesta Tesi Doctoral; en el setè capítol d'aquesta tesina, «Una anàlisi de les biblioteques notariales», pp. 116-141, donem ampliada la informació que oferim sobre aquest col·lectiu, necessàriament breu. A més, *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, editada per l'àrea de CC.TT.HH. de la Universidad de Alcalá de Henares, recollirà en breu les conclusions d'aquest estudi.

⁵³⁰Entre d'altres, E.AGUILÓ, «Inventari dels béns y heretat d'en Miquel Abeyar, notari, notable bibliòfil mallorquí del segle XV», *Bolletí Societat Arqueològica Lul·liana*, 7 (1897-98), pp. 417-22, 435-40 i 448-52 (any 1493); E.MOLINÉ Y BRASÉS, «1432. Inventari y encant dels béns d'un notari barceloní», *BRABLB*, 10 (1921-22), pp. 277-85 i 425-27 (inv. Joan de Fontcuberta: doc. 160); LL.BATLLE, «Librería del notario Guillermo de Mallorca (1408)», *Revista de Bibliografía y Documentación*, 1 (1947), pp. 481-84, notari barceloní; l'article d'E.MIRAMBELL, «Biblioteques particulars...», *op. cit.*, recull també l'inventari de l'escrivà gironí Raimon Renard (any 1428); a més

membres, Bernat d'Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat (doc. 164), el propietari de la millor biblioteca particular de clàssics i humanistes d'aquest segle a tota Catalunya⁵³¹, raó per la qual l'hem estudiada en un capítol a part.

La gran majoria de documents fan referència a notaris, públics o reials, i alguns a escrivans i escrivents. Entre els notaris trobem Joan Dalmau (doc. 10), Jaume Carrera (docs. 17-18), Pere Dalmau (doc. 21), Francesc Fonolleda (doc. 59), Joan Escuder (doc. 91), Antoni de Font (docs. 104-105), Antoni de Banyaloca (doc. 106), Guillem Salvatella (doc. 144-145), Bernat Nadal (docs. 146-148), Pere Andreu (doc. 159), Joan de Fontcuberta (doc. 160), Bernat d'Esplugues (doc. 164), Bartomeu Ripoll (doc. 176), Gabriel de Forest (doc. 186), Guerau Basset (docs. 198-199), Jaume Guillem (doc. 211), Dídac García (doc. 213). Per la seva condició, alhora, d'arxiver reial l'hem inclòs i analitzat entre els funcionaris), Antoni Brocard (doc. 236), Joan Despujol (doc. 243), Joan Ubach (doc. 255), Llorenç de Coll (doc. 264), Pere Pau Pujades (doc. 290), Jaume Marmany (doc. 297), Lluç Valent (doc. 304), Pere Bartomeu Valls (doc. 314), Joan Ginebret (docs. 321-322), Joan Montagut (doc. 328) i Bartomeu de Bosch (doc. 337).

Les llibreries analitzades varien en nombre i en qualitat de títols. Des dels 2 volums de la de Pere Dalmau (doc. 10), fins als 52 còdexs de la de Jaume Guillem (doc. 211) o els 55 de la d'Antoni de Font (doc. 104). Un bon nombre dels documents analitzats corresponen als testaments d'alguns dels notaris.⁵³²

Com ja hem exposat, els testaments, els inventaris *post mortem* i les subhastes de béns ens permeten conèixer les biblioteques d'aquests professionals de l'escriptura. La biblioteca acomplia les funcions de formació continuada del notari, de resolució de les qüestions jurídiques més complexes i, sobretot, de formació teòrica dels escrivents i aprenents, però, a més, també podia contenir llibres aliens per complet a l'*ars notariae* que mostren, sense cap mena de dubte, uns gustos literaris i uns hàbits de lectura particulars, íntims i diferenciats. Els documents analitzats es complementen amb les nombroses compres realitzades pels notaris en els més de setanta encants del nostre apèndix.

Els manuscrits de caire tècnic-jurídic constitueixen un conjunt important dins els

cal recordar el treball de J.N. HILLGARTH per a Mallorca i les tesis de M.L.MANDINGORRA i M.R.FERRER GIMENO per a València.

⁵³¹Tenim en preparació estudis sobre aquesta biblioteca, una primera aproximació a la qual hem ofert amb el títol «Els clàssics a la biblioteca de Bernat d'Esplugues, notari de Barcelona (any 1433)», al *XIIIè Col·loqui de la Societat Catalana d'Estudis Clàssics. Ciutat de Mallorca, 1-4 febrer 1996. Actes* (en premsa).

⁵³²Són els referits a Joan Escuder (doc. 91), Bernat Nadal (doc. 146), Pere Andreu (doc. 159), Bartomeu Ripoll (doc. 176), Antoni Brocard (doc. 236), Llorenç de Coll (doc. 264), Jaume Marmany (doc. 297), Lluç Valent (doc. 304), Pere Bartomeu Valls (doc. 314), Joan Montagut (doc. 328) i Bartomeu de Bosch (doc. 337). Els analitzem en l'apartat que dediquem als llegats testamentaris (5.1).

catàlegs que hem analitzat, especialment els relatius a l'art de la notaria (*ars notariae*) i els relacionats amb la correcta escripturació (*ars dictandi* i *formularia*), útils per a l'exercici de la funció notarial i per a l'adoctrinament d'escrivents i aprenents. Com ens recorda el doctor José Bono, a diferència del que s'esdevingué a Castella, a Catalunya es produí una introducció ben primerenca i efectiva de l'*ars notariae*, de la qual són testimoni els nombrosos manuscrits encara avui conservats.⁵³³

De fet, tots els inventaris de notaris ens palesen l'existència a les seves cases i escriptoris de gran nombre d'obres d'*ars notariae*, sovint amb diversos exemplars d'un mateix títol, la qual cosa ens evidencia el seu ús continuat.

La Història de la literatura notarial segueix un camí paral·lel a la història mateixa de la institució. Així doncs, és al segle XIII, amb les primeres ordinacions legals de l'ofici notarial i el naixement de la nova disciplina, que apareixen els primers tractats, i són els notaris de l'escola de Bolonya els qui assentaren els fonaments del dret notarial. La insuficiència de l'*ars dictandi* i de les col·leccions de fórmules utilitzades fins al moment va fer necessari que del mateix cos sorgís una literatura especialitzada que permetés tant l'exposició com la resolució dels nous problemes: l'*ars notariae*.

Rainer de Perugia fou el primer autor d'un tractat d'*ars notariae* i a qui devem la tripartició clàssica de la matèria en contractes, últimes voluntats i judicis. Fou, però, Salatiel qui, per primer cop en literatura notarial, va parlar del caràcter públic del notari i de la seva funció, base doctrinal encara avui vigent. Aquest segon autor apareix de vegades esmentat en el nostre recull: tot i que no ho especifiquen, gairebé segur que els esments libraris recollits fan referència a la seva *Ars notariae*. En tenien exemplars Joan de Fontcuberta (160, 29), Gabriel de Forest (186, 28) i Guerau Basset (198, 3)⁵³⁴. L'obra de Salatiel, però, no tindrà mai la difusió del text de Rolandinus.

Tot i els precedents, dels quals pren model, hom considera Rolandinus Passagerii († 1300) l'autèntic creador de la nova disciplina, per l'acceptació i difusió de les seves obres. El valor didàctic i l'àmplia casuística de la seva exposició, l'avalaren en detriment de la tradició anterior, alhora que es creà una escola d'addicionadors i de comentaristes. A més, l'adaptació dels escrits de Rolandinus al dret romà va facilitar-ne l'assimilació a l'Europa on aquest dret formava la base legislativa. De les seves obres més difoses disposem d'un nombre important de registres: la *Summa de arte notaria* o *Summa rolandina*⁵³⁵; el *Tractatus de notulis* (dit també *Tractatus notularum* o, pel seu *incipit*, *Tractaturi*, precedit, de vegades,

⁵³³Cfr. J. BONO, *Historia del Derecho...*, op.cit., I-1, Madrid 1979, pp. 199-220, i I-2, Madrid 1982, pp. 28-47.

⁵³⁴En aquest còdex també és inclosa l'obra d'*ars dictandi* coneguda amb el nom de *Summa Samaresa*, que no són sinó els *Praecepta dictaminis* d'Albertus Samaritanus.

⁵³⁵Sense ser exhaustius, assenyalarem els còdexs en poder de Jaume Carrera (17,5), Antoni de Font (104, 2), Bernat Nadal (147, 25) i Pere Bartomeu Valls (doc. 314).

de la *Summa rolandina*)⁵³⁶; l'*Aurora* o *Apparatus super Summa notariae*⁵³⁷. Finalment, el tractat destinat als testaments, el *Flos ultimarum voluntatum*⁵³⁸. A més, tenim molts testimonis genèrics d'obres de *Rolandí* o *Rotlandí*⁵³⁹. Hi ha també un nombre important de textos identificats en els inventaris com a «libre d'*Art de notaria*», o semblants, que no especifiquen si es tracta d'un text d'un dels clàssics de la literatura notarial, com Salatiel o Rolandino, d'un tractat d'*ars dictandi* o d'un simple formulari.

D'entre els comentaristes i adicionadors de l'obra rolandina, hem trobat un nombre important d'exemples de Petrus de Unsola, autor d'una *Practica artis notariatus* (que no és sinó una glossa al *Tractaturi* rolandí), àmpliament difosa entre els notaris barcelonins: n'eren propietaris d'un còdex en Guillem Salvatella (144,2), Bernat Nadal (147,21), Joan de Fontcuberta (160,28), Joan Despujol (243,1), Joan Ubach (255,14), Pere Pau Pujades (290,7), Pere Bartomeu Valls (314) i Joan Ginebret (321, 2). Petrus d'Unsola també era autor d'unes addicions a l'*Aurora* rolandina, coneguda en la literatura notarial amb el nom de *Meridiana*, tot i que amb aquest nom no n'hem trobat cap esment; identifiquem tres còdexs amb aquesta obra a les llibreries de Bernat Nadal (147, 24), Pere Pau Pujades (290, 8) i Pere Bartomeu Valls (314).

Petrus de Boateriis, l'altre *commentator* destacable de l'obra rolandina, està escassament representat en els catàlegs dels nostres notaris; només en tenim un esment genèric, sense identificació de títol, en poder de Bernat Nadal (147, 18), i dos més amb comentaris al *Tractaturi* rolandí en poder de Jaume Carrera (17, 4) i Joan de Fontcuberta (160, 28).⁵⁴⁰

No oblidem que en època medieval, i fins ben entrat el segle XIX (exactament fins la Llei del Notariat de 1862), els notaris públics podien actuar dins de les cúries judicials.

⁵³⁶En podríem esmentar molts, entre d'altres, els següents: Gabriel de Forest (186, 7), Guerau Basset (198, 8,11) i Pere Bartomeu Valls (314).

⁵³⁷Possiblement, el text més difós d'aquest autor (el comentari posterior de Petrus de Unsola encara el va popularitzar més). *L'incipit* era inconfusible («solet aromatum esse natura»). Els esments són nombrosos: en tenien exemplars Joan Dalmau (10,2), Jaume Carrera (17, 15), Guillem Salvatella (144, 4), Gabriel de Forest (186, 22), Guerau Basset (198, 7), Joan Despujol (243, 4), Joan Ubach (255, 12), Pere Pau Pujades (290, 12) i Pere Bartomeu Valls (314).

⁵³⁸Entre els esments clars d'identificació amb l'obra de Rolandinus trobem el text que posseïa Joan Ginebret (321, 3). Són molt més nombrosos els esments de textos *De ultimis* o *De ultimis voluntatibus*, sense concreció d'autoria. Possiblement, molts d'ells seguien el tractat de Rolandinus; en podem citar els següents: 144,22 - 186,15,22 - 198,6 - 255,10 i 290,10,13.

⁵³⁹Com els que es donem en els esments següents: 17,5 - 104,2 - 144,6 - 147,25 - 186,6 - 243,14 i 255, 11.

⁵⁴⁰Petrus de Boateriis és també autor d'un [*Tractatus*] *super arte dictaminis* del qual no tenim cap notícia en el nostre treball.

Per això, alguns d'ells podien tenir tractats de dret processal, destinats a recollir els instruments de més ús dins els tribunals. N'hem trobat alguns exemples, com el *De regulis iuris* de Dinus de Mugello que posseïa Jaume Carrera (17, 3), el *De ordine iudiciorum* de Roffredus Beneventanus d'Antoni de Font (104, 18) o el *Libellus de electione facienda* de Guillelmus de Mandagoto de la llibreria d'Antoni de Banyaloca (106, 1), Joan de Fontcuberta (160, 17) i Joan Ubach (255, 34); en aquesta darrera llibreria constatem també la presència d'un text de Berengarius Fredoli Biterrensis, *Inventarium seu Repertorium Speculi Guillelmi Durandi* (255, 28).⁵⁴¹

Dos títols ens han cridat l'atenció en l'anàlisi de la literatura notarial. El primer era enregistrat en la biblioteca de Bernat Nadal: una desconeguda *Summa testamentorum* d'un mestre anomenat Petrus Seder (147, 17). No tenim constància, però, en els repertoris bibliogràfics consultats, de cap mestre Pere Seder i el text no és sinó un tractat sobre el segon dels tres grans apartats de la literatura notarial clàssica -*De ultimis voluntatibus*-. El segon és l'obra atribuïda al notari de Barcelona Gabriel Canyelles (†1499), el *Vademecum seu compendium de tribus partibus quibus ars notariae constat*. La seva activitat professional, com a «notarius sedis Barchinone», va durar gairebé tota la primera meitat del segle XV, i de molts dels inventaris i testaments que ell autoritzà, conservats encara a l'Arxiu Capítular i a l'Arxiu Municipal, n'hem extret molts dels nostres documents. Com ens informa la seva biografia, inclosa en el *De iuris illustribus catalanis* del notari i arxiver Pere Miquel Carbonell, va escriure «un breu resum de les tres parts en les quals es basa la disciplina notarial...uulgo nominantur *Vademecum d'en Canyelles*»⁵⁴², que és precisament com s'anomena en algun dels esments libraris: el cas més clar és el manuscrit que posseïa Pere Pau Pujades (290, 11). D'altres, en poder de Guerau Basset (198, 2) i Antoni Brocard (236, 2), compten també amb força possibilitats d'anar referits al tractat de Canyelles.⁵⁴³

*

A Catalunya, la recepció de Rolandino fou immediata i la base romano-canònica de l'ordenament jurídic del país en permeté l'aplicació. Els notaris catalans, formats a partir d'aquest cos teòric, pogueren confeccionar, durant la segona meitat del segle XVI i XVII, els seus propis formularis notariais de treball, reculls de la pràctica diària a la qual anaven destinats i que els resultaven més útils per a l'exercici de la professió que no pas els models teòrics, que no sempre s'adaptaven al dret català.

⁵⁴¹El text en què es basa aquest comentari, l'*Speculum iudiciale* de Guillelmus Durandus, és un altre clàssic de la literatura processal.

⁵⁴²Sota el seu nom es pot consultar l'entrada que li dedica M. VILALLONGA, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Barcelona 1993, pp. 60-63.

⁵⁴³Som conscients del perill d'atribuir, per sistema, el títol de *Vademecum* al notari Canyelles, però ja en vida de l'autor l'obra gaudí d'una popularitat enorme a les escrivanes barcelonines; a més, el segon esment i, especialment, el primer, semblen donar-nos la raó.

La producció autòctona d'obres magistrals d'*ars notariae* es retardà a Catalunya fins a l'últim terç del segle XVI. La tasca de recepció de la tradició documental i de la doctrina jurisprudencial pròpies fou assumida per Jeroni Galí, que redacta la seva obra segons els models clàssics i amb el doble vessant de teoria i formulari. Pocs anys més tard s'edita l'obra de Josep Comes, *Viridiarium artis notariae* (1704), molt més ambiciosa i amb una part teòrica clara i exhaustiva.

*

Cal dir que no hi faltaven altres obres jurídiques de caire més general, especialment manuscrits de dret romà, civil i canònic, a més de dret català.⁵⁴⁴

De textos jurídics hem trobat obres del *Corpus Iuris Canonici* i del *Corpus Iuris Civilis*, a més d'un comentarista o adicionador. El text de dret canònic més freqüent era el de les *Decretales*: en tenien exemplars Pere Dalmau (21, 5), Francesc Fonolleda (59, 7), Antoni de Font (104, 28), i Joan de Fontcuberta (160, 26); Fonolleda és també el propietari d'un manuscrit amb el *Sextus* i les *Clementinae* (59, 5). Alguns comentaris sobre textos canònics són la *summa super rubricis Decretalium* de Gaufridus de Trani (59, 17), una més que probable *Margarita decreti seu Martiniana* (160, 16) o els *Consilia* de Federicus de Senis (255, 32). De textos de dret civil tenim més notícies: d'*Institutae* en tenien còdexs Jaume Carrera (17, 8), Fonolleda (59, 20), Guillem Salvatella (144, 1), Fontcuberta (160, 9), Gabriel de Forest (186, 5) i Antoni Brocard (236, 1). Del *Codex* i de l'*Infortiatum* tenim un únic testimoni: els còdexs propietat de Pere Dalmau (21, 7) i Joan Ubach (255, 31), respectivament. Tenim encara un anònim *Casus super Instituta* (91, 1), un *In Infortiato, secunda pars* de Bartolus de Saxoferrato (255, 30) i unes *Repetitiones Digeste veteris* de Petrus de Bellapertica (290, 30).

Els esments de textos jurídics es completen amb testimonis com uns *Alphabeta iuris* de Guerau Basset (199, 12) i la *Summa* d'Azo -dos exemplars de la qual són en poder de Joan Ubach (255, 27,29); o els més genèrics «llibres de Dret» de Joan Montagut (328, 1) i «tots e sengles llibres de Dret comú canònic e civil...» de Bartomeu de Bosch (337).

Entre els reculls legislatius propis trobem, per exemple, esments de *Constitutiones Cataloniae* en poder de Joan de Fontcuberta (160, 25), Gabriel de Forest (186, 26) i Joan Despujol (243, 2)⁵⁴⁵; de *Privilegia Barchinonae*⁵⁴⁶ i dels *Usatici Barchinonae*, alguns

⁵⁴⁴No ens estendrem gaire en aquest apartat, car en les identificacions dels llibres ja hem donat les explicacions que hem cregut escaients.

⁵⁴⁵Aquest darrer còdex, curiosament, és elaborat amb els colors heràldics del país: «ab cubertes grogues e vermelles».

⁵⁴⁶Esments d'aquest títol, entre d'altres, són en poder d'Antoni de Font (104, 53) i Fontcuberta (160, 13). El més famós d'aquest conjunt de normes és el *Recognoverunt proceres* atorgat per Pere II de Catalunya-Aragó a la ciutat de Barcelona el 1284. És important per la seva transcendència posterior: el text original llatí fou inclòs en la compilació de les *Constitucions i altres drets de Catalunya*, i, ja en època medieval, se'n feu la versió catalana, totes dues amb edicions actuals.

propietaris dels quals foren Francesc Fonolleda (59, 2), Fontcuberta (160, 25), Forest (186, 25) i Pere Pau Pujades (290, 9). Aquests títols poden aparèixer en un mateix volum o per separat.

Més interessants són els esments únics de dos textos de la llibreria de Forest: les *Commemoracions de Pere Albert*⁵⁴⁷, text de dret feudal català, i el *Llibre del Consolat de Mar*⁵⁴⁸ (186, 36 i 23, respectivament), un llibre habitual en poder dels mercaders benestants de Barcelona -i d'altres ciutats de la Mediterrània-, com hem comprovat en les nostres recerques d'arxiu.⁵⁴⁹

Així com per a Catalunya és freqüent trobar textos amb els reculls de constitucions, o normes legals aprovades pels estaments a la Cort general (la primera compilació oficial de les *Constitucions i altres drets de Catalunya* no es farà fins al 1495, més de dos segles després dels seus inicis), per a d'altres regnes de la Corona d'Aragó també tenim exemples de compilacions pròpies, autòctones, com l'esment d'un còdex amb algunes *Constitutiones regni Siciliae*⁵⁵⁰ propietat de Joan de Fontcuberta, que va adquirir en subhasta pública un col·lega seu, Joan Franc.

El mateix que succeïa per a les lleis laiques passava també amb les eclesiàstiques. Una constitució sinodal era una disposició diocesana promulgada pel bisbe en un sínode o amb assentiment del capítol catedral. Per això cada diòcesi disposava d'uns textos propis, d'elaboració pròpia i amb competència exclusiva només dins de la seva demarcació eclesiàstica; a Catalunya, les constitucions sinodals revestiren antigament molta importància i arribaren a influir fins i tot en col·leccions de dret consuetudinari. Tenim dos reculls normatius referits a diòcesis diferents de la de Barcelona: un quadern amb algunes *Constitutiones sinodales Gerundenses*, propietat també de Joan de Fontcuberta (160, 12), i un llibre, «molt vell e squinsat», que és una Compilació de *Constitutiones sinodales Ausonenses*, propietat de Guerau Basset (198, 13).

⁵⁴⁷Exemplar en gran format, escrit en paper i en columnes, amb cobertes engrutades i de poc valor segons el notari que l'inventarià. Aquest tractat de dret feudal català, redactat al segle XIII pel jurista homònim, fou reconegut com a font de dret a partir de les Corts de Montsó de 1470 i incorporat després a les compilacions de les *Constitucions i altres drets*...

⁵⁴⁸Com es pot comprovar per l'incipit, en negre, del nostre esment: «En qual manera los còsols són en cascun any elets etc.», estem davant d'un còdex d'aquesta col·lecció privada d'ordinacions, usos i costums marítims i comercials que arribà a tenir autoritat de llei. La seva redacció definitiva, en català, és del segle XIV i gaudí de tanta autoritat que es transformà en el codi de la legislació marítimo-comercial de la Mediterrània i esdevingué el dret comú en aquelles matèries, i per això fou objecte de traduccions en diversos països. Circularen, com ja hem dit, nombrosos textos manuscrits i des del 1484 en tenim edicions impreses, totes en català.

⁵⁴⁹N'hem donat les referències oportunes en parlar de l'estament dels mercaders.

⁵⁵⁰Document del febrer de 1432: 160, 10. Sembla que aquest recull normatiu interessava poc, ja que s'adquirí per un preu d'onze sous.

Una pregunta difícil de respondre és quina funció tenien aquests llibres en relació amb els notaris i la institució notarial. Per a l'actuació diària de les escriptures eren innecessaris i tampoc no els tenien com a resultat dels seus estudis (com ja hem vist en parlar de la formació dels escriptors, aquests aprenien la seva *ars* amb la pràctica diària, i els llibres de consulta hipotètica eren, bàsicament, els tractats clàssics de notaria, els d'*ars dictandi* i els formularis).

Sense una formació universitària, difícilment podien arribar a entendre els complexos llibres de dret comú, civil o canònic. Les raons de la seva presència en els catàlegs no es poden relacionar, en principi, amb el seu ús per part dels notaris, sinó amb d'altres lligades al prestigi social (aquells textos eren els que posseïen, sovint en abundància, alguns juristes reconeguts), al valor del llibre (els textos universitaris també podien adquirir un bon preu al mercat) o a raons ben diverses (per exemple, i sense exhaurir les múltiples possibilitats, un llibre de dret podia quedar a la llibreria d'un notari com a resultat d'una penyora o com a pagament d'una actuació notarial).

En els inventaris trobem també obres d'*ars dictandi* que ajudaven els notaris a una major correcció gramatical, precisió lògica i propietat estilística, per a la qual cosa comptaven, a més, amb els tractats o notes de gramàtica, de lògica i d'ortografia, força freqüents en la documentació exhumada.

Alguns autors ja van parlar de la importància de l'*ars dictandi* o *ars dictaminis* dins de la Cancelleria de la Corona d'Aragó⁵⁵¹; les cites de clàssics i d'humanistes italians en les *epistolae* i en alguns documents de caràcter públic dels notaris de la cancelleria que es conserven, juntament amb una major correcció i cura en el llatí emprat a les oficines, es veïé com un tret més d'allò que es va anomenar l'*Humanisme català*⁵⁵². D'altres autors, han matisat molt aquells esments documentals, tot valorant l'aportació i el paper real d'aquells

⁵⁵¹M. OLIVAR, «Notes entorn la influència de l'*ars dictandi* sobre la prosa catalana de cancelleria de finals del segle XIV», *Homenatge a Rubió i Lluch*, III, Barcelona 1936, pp. 631-653; J. RUIZ CALONJA, «Valor literario de los preámbulos de la cancellería real catalano-aragonesa en el siglo XV», *BRABLB*, 26 (1954-56), pp. 205-234; J. RUBIÓ I BALAGUER, «Guillem Ponç, secretari del rei Martí, contemporani de Bernat Metge», *Estudis Romànics*, 9 (1961), pp. 67-85; ID., «Sobre Sal·lusti a la cancelleria catalana (segles XIV-XV)», *GAKS*, 21 (1963), pp. 233-49; H. WIERUSZOWSKI, *Politics and Culture in Medieval Spain and Italy*, Roma 1971, entre d'altres títols destacats.

⁵⁵²Tot i la prudència emprada posteriorment, alguns treballs de J. RUBIÓ van caure en aquest miratge: en l'època de Joan I i Martí l'Humà, va escriure, «l'*humanisme* troba el seu primer suport entre els qui eren fonamentats en la pràctica de la redacció llatina i que professionalment la conreaven com a buròcrates i notaris. Ells difongueren un interès per les obres de certs noms d'autors clàssics entre els reis i els cercles seleccionats dels llecs, els quals també per altres camins i influències havien sentit despertar la curiositat de conèixer-les» (a *La cultura catalana...*, op. cit., p. 13).

curials en aquest fenomen⁵⁵³, i han destacat l'interès pel gènere epistolar de l'*ars dictaminis* a la cancelleria⁵⁵⁴. Els autors més difosos d'aquest *ars* són presents en els catàlegs dels nostres escriptors. Vegem-ne alguns.

Petrus de Vineis i els seus *Dictamina*⁵⁵⁵, Guido Faba i la *Summa dictaminis*⁵⁵⁶, Petrus Blesensis i les *Epistolae*⁵⁵⁷, Boncompagnus Bononiensis i la seva *Rhetorica novissima*⁵⁵⁸, Mino o Minotto de Colle⁵⁵⁹, i el tractat d'*ars dictandi* de Ricardus de Pophis, la *Summa dictaminis secundum stilum Romanae curiae*⁵⁶⁰, d'ús a la cancelleria pontifícia, Albertanus Samaritanus i els seus *Praecepta dictaminis* (més coneguda com *Summa Samaresa*)⁵⁶¹. Sorprèn, tot i l'existència de manuscrits conservats en arxius de

⁵⁵³És la posició de F.RICO: «Ni al Maestro de Rodas ni al "amador de la gentileza" -por no salir de la Corona de Aragón- es posible tratarlos de *humanistas*; pero sí es lícito llamar *prehumanismo* o *prerrenacimiento* a coyunturas como las que ellos ejemplifican, al encuentro -inevitable- de los bibliófilos y *lletraferits* medievales con los primeros frutos del humanismo italiano: es lícito, porque en tales coyunturas se gesta un clima y se preparan algunos materiales (verbigracia, las traducciones de hacia 1400 impresas hacia 1500) que allanan el camino a los auténticos humanistas peninsulares» («Petrarca y el *Humanismo catalán*», *Actes Sisè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Roma 1982, Barcelona 1983*, p. 262). Aquestes afirmacions constitueixen un esbós del seu llibre *La invención del Renacimiento en España*, .

⁵⁵⁴*Ibid.*: «Ese es, pues, fundamentalmente, el rasgo que en las postrimerías del siglo XV resalta en el ambiente cancelleresco de Cataluña y Valencia: un aumento del interés por el *dictamen* -como variedad literaria *a sé stante*, no por meras razones profesionales-, alimentado en el retorno a la proveyta tradición *dictatoria* de Pier della Vigna, Bene de Florencia y Tomás de Capua, Biscarra, el manual de «Hugus»... Nuestros curiales tienen voluntad y conciencia de ser *dictatores* -y no otra cosa- (...) con semejante panorama y cerca ya de 1400, la ausencia total de curiosidad por los clásicos latinos incluso podría interpretarse como deliberado rechazo del humanismo» (p.276).

⁵⁵⁵En els exemples en poder de Jaume Carrera (17,6), i Joan Ubach (255, 18). Curiosament, en l'encant de llibres de Carrera, l'autor és anomenat «Pere de les Vinyes» (18, 3).

⁵⁵⁶En tenim exemples des de començaments de segle: Jaume Carrera (18, 6,7), Joan Escuder (91, 1) i Joan de Fontcuberta (160, 6).

⁵⁵⁷Exemplar enregistrats en la llibreria d'Antoni de Font (104, 20). Recordem que la llibreria de Bernat d'Esplugues (que posseeix molts d'aquests textos d'*ars dictandi*, i d'altres), serà analitzada en un capítol a part.

⁵⁵⁸Amb dos únics manuscrits en tot el recull: el còdex propietat de Joan Ubach (255, 17) i el d'Esplugues. Curiosament, és la compra d'aquest còdex en la subhasta dels llibres relictos per Francesc Vinyamata (247, 14), la que ens ha permès identificar aquesta obra.

⁵⁵⁹Tot i que no coneixem el títol de la seva obra, tenim constància de la seva activitat com a *dictator* a Itàlia; els esments es poden trobar a les llibreries de Francesc Fonolleda (59, 13) i Antoni de Font (105, 7).

⁵⁶⁰Tenim un bon nombre d'obres d'aquest autor en la nostra documentació: en posseïen un exemplar Jaume Carrera (17, 14), Francesc Fonolleda (59, 1) i Joan Escuder (91, 1).

⁵⁶¹Còdex propietat de Guerau Basset (198, 3), al qual acompanyen «altres obres».

Tarragona, Tortosa i Roda, no haver trobat a les llibreries dels notaris cap esment d'un text d'un altre *dictator* clàssic: Llorenç d'Aquileia.⁵⁶²

El notari Bernat d'Esplugues posseïa, ultra alguns dels textos anotats, els únics exemplars coneguts de dos *dictatores* clàssics: el magister Bene de Florència, autor d'un curiós *Candelabrum*, i la *Summa dictaminis* -enregistrada en l'inventari amb el títol d'*Epistolae*- de Tomàs de Càpua.⁵⁶³

Però els textos d'*ars dictandi* podien també no tenir ni autor ni títol concret. En el nostre apèndix oferim, en parlar del *Stilari de Cort* que posseïa el notari Antoni de Font⁵⁶⁴, tot un seguit de referències sobre tractats de tipus epistolar que incloem dins d'aquest gènere: el *Formulari de la Cort del Senyor Rey* de Guillem Salvatella, l'*Stil de Cort* de Joan de Fontcuberta i Joan Ubach, l'*Stilus litterarum Regni Neapolis* de Bernat d'Esplugues, i, potser, les *Actes del Rei de França* de Joan Ginebret. Com veiem, textos molt similars per a ús de la cancelleria, dels quals l'únic que concreta a quina cancelleria pertany és el de Bernat d'Esplugues: Nàpols.

La vaguetat d'algunes notes no ens permet saber si estem davant de nous exemplars d'*ars dictandi*. La relació que hem exposat podria ésser més exhaustiva, si els testaments i inventaris fossin més descriptius.

Aquells tractats de caire teòric es complementaven amb obres de tipus auxiliar com els *Formularis*, indispensables per a una correcta escripturació en llatí, sobretot quan es tractava d'instruments extensos o bé de certa complexitat jurídica. Les escriptories medievals barcelonines eren plenes d'aquests formularis, autèntics repertoris de formes o models, que contenien gairebé tots els supòsits i les clàusules possibles i que esdevenien, així, un instrument imprescindible per als auxiliars de la funció notarial, els quals, no cal recordar-ho, tenien una formació eminentment pràctica.

Els exemples de formularis, de molt diversa tipologia codicològica es poden multiplicar en el nostre apèndix (podem trobar des de còdexs ben elaborats fins a simples quaderns o «cartapassos», de poc valor i en un estat de conservació pèssim). Alguns, com

⁵⁶²Els manuscrits són oferts per J.BONO, *Història...*, vol.I.2, p. 18, notes 12-14. D'un exemplar dipositat a l'Arxiu Archidiocesà de Tarragona, mossèn S.CAPDEVILA ja en va donar notícia: «La *Practica dictaminis* de Llorens de Aquileia, en un còdex de Tarragona», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 6 (1930), pp. 207-229.

⁵⁶³Corresponen a les notes 140 i 113, respectivament, del document 164.

⁵⁶⁴Per tal de no multiplicar excessivament les notes a peu de pàgina, remetem a la nota identificativa d'aquest primer esment (104, 15), on es trobarà tota la resta de referències documentals.

el que hem transcrit de la subhasta de llibres de Antoni de Banyaloca⁵⁶⁵, un «*Fomolari* gros, ab les cubertes de posts cobertes de cuyro negre, ab .X. claus, .V. a cada part», venut al seu col·lega Joan Simó per 6 lliures i 7 sous -només cinc sous menys que el que es va pagar pel *De casibus virorum illustrium* de Boccaccio, el major preu pagat per un llibre en aquest encant-, pot superar, àmpliament, el preu de venda d'altres manuscrits, *a priori*, de més valor econòmic i cultural, com alguns dels presents en aquest catàleg en concret: els dos còdexs amb obres de Ciceró (*Rhetorica, De amicitia, De senectute...*), pels quals no es van pagar més de 4 lliures o les *Epistolae* de Seneca, valorada en poc més d'una lliura.

Un apartat important de manuscrits en possessió dels notaris són els vinculats a l'ensenyament, els còdexs amb els quals molts d'ells aprengueren la gramàtica i el lèxic llatins. La història de l'ensenyament primari, secundari o superior a la Catalunya de la Baixa Edat Mitjana compta ja amb alguns treballs⁵⁶⁶. Mentre a Itàlia s'introduïen els clàssics dins l'ensenyament del llatí, a Barcelona això no esdevindrà una pràctica normal fins ben entrat el segle XVI (en unes *Ordinacions* municipals de 1508, els llibres per a l'ensenyament del llatí ja inclouen els textos de Nebrija i l'*Eneida* de Virgili, però sense deixar d'esmentar els textos gramaticals tradicionals).⁵⁶⁷

L'ensenyament començava amb la lectura del *Saltiri* i de les *Hores*. El *Saltiri* era un text per al primer ensenyament. Així sabem que hom comprà al rei Joan I d'Aragó, quan tenia vuit anys, un llibre amb els «*Psalms penitencials, los Credos e altres Oracions*» per a la seva formació.⁵⁶⁸

Uns capítols entre Pere Galliçà i Pere Rovira, estudiants en arts, pels quals es comprometien, l'octubre de l'any 1425, a formar companyia per a ensenyar gramàtica llatina als escolars de les «Scoles Majors» de Barcelona, ens ofereixen una informació preciosa sobre el que semblen dos graus més dins de l'ensenyament del llatí, en què el *Doctrinale* d'Alexander de Villadei constituïa la línia de demarcació d'ambdós graus. El primer grau tindria com a objectiu la declinació, i els textos que es feien servir eren els *Disticha* del (Ps) Cato, el *De contemptu mundi*, el *Graecismus* d'Evrardus Bethuniensis i el *Proverbium minor*. En el segon grau, on el professor tenia un sou una mica més elevat, s'estudiava el *Doctrinale*

⁵⁶⁵El que segueix pot comprovar-se en l'encant de llibres d'aquest notari: doc. 106, del novembre de 1426. El *Formularium* és a la nota 8. No hem cregut oportú, ni necessari, oferir una relació detallada dels diferents tipus de formularis que es poden trobar en el recull de documents: en les identificacions ja donem les dades que sobre aquests textos hem cregut d'interès.

⁵⁶⁶Vegeu nota 402.

⁵⁶⁷A. DE LA TORRE-J. RUBIÓ, op.cit., p.42*. L'únic esment en aquest llibre d'autors clàssics llatins és l'oferiment que cap al 1446 va fer l'humanista genovès Bartomeu Guasco d'ensenyar retòrica i poesia a Barcelona. Sembla que el Consell de Cent no va donar cap resposta (*ibid.*, doc. 138, pp. 235-236).

⁵⁶⁸A. RUBIÓ I LLUCH, *Documents per l'història...*, vol. II, p. 121.

i el *Tobias* de Matthaëus Vindocinensis i, finalment, es feia la redacció del *Proverbium major*.⁵⁶⁹

Molt abans de la circulació d'aquests textos gramaticals, a Catalunya ja teníem constància dels textos dels clàssics romans Donat i Priscia. Les *Parts i Regles* de la documentació semblen anar referides a les *Partes orationis* de Donatus⁵⁷⁰, i Priscianus, amb les *Institutiones grammaticae libri XVIII* està ben representat en els inventaris: bé el *Priscianus major* (és a dir, els setze primers llibres)⁵⁷¹ o bé el *Priscianus minor* (els dos darrers llibres)⁵⁷². No manca tampoc la presència d'algun *commentator* priscianenc, com Petrus Helias, autor d'una *Summa Prisciani*.⁵⁷³

A partir del segle XIV, en els *Studia universitatis* s'imposa el *Doctrinale* d'Alexander de Villadei. L'obra d'aquest franciscà fou llibre oficial de text en l'ensenyament del llatí des de les darreries del segle XIII fins ben entrat el segle XV. Només del fons de la biblioteca de Ripoll, avui conservat a l'Arxiu Reial de Barcelona, es conserven unes vuit còpies dels segles XIV-XV⁵⁷⁴. Aquest text, junt amb d'altres, formen la base de l'ensenyament de tota la societat d'època baixmedieval: l'infant Joan I, el 1356, també aprenia amb «.IIII. llibres, ço és, *Doctrinal, Gracisme, Alaxandri [e] Cató, Conceptus e Tobies* en .I. volum». ⁵⁷⁵

⁵⁶⁹És el doc. 125bis del treball d'A.DE LA TORRE-J.RUBIÓ, op.cit., pp.191-193. És freqüent trobar esmentat el *proverbi* en els programes de gramàtica. Consistia, segurament, en la construcció d'una sentència més o menys difícil segons fos *major* o *menor*. Aquesta pràctica explicaria l'afició als llibres de màximes i proverbis.

⁵⁷⁰És freqüent trobar aquests dos textos en un mateix còdex, com els que posseïen Bernat Nadal (147, 19) i Jaume Guillem (211, 46), però també el podem trobar per separat, com és el cas del volum propietat de Pere Pau Pujades (290, 35).

⁵⁷¹En tenia un exemplar Antoni de Font (104, 27).

⁵⁷²Aquest text, conegut també pel nom de *Priscianellus*, el trobem consignat a les llibreries de Francesc Fonolleda (59, 10) i Guillem Salvatella (144, 21).

⁵⁷³Els dos únics esments de què disposem són a la llibreria de Jaume Guillem (211, 22,48), caracteritzada per l'abundància de textos gramaticals, de filosofia i de lògica.

⁵⁷⁴Els esments són nombrosos en el nostre aplec, ja sigui de còdexs sencers o de *Lecturae*: Antoni de Font en tenia uns quants còdexs (104, 12,32,41,43), Guillem Salvatella en tenia un i una *Lectura* (144, 9 i 19), Bernat Nadal en tenia un altre (147, 23); l'original i una nova *Lectura* posseïa Guerau Basset (198, 5 i 20), la biblioteca de Jaume Guillem era ben nodrida d'aquest text (211, 20,45 i 50) i de diverses *Lecturae* (211, 2,11,30,37 i 38); la de Pere Pau Pujades (290, 24,25) i, finalment, la de Pere Bartomeu Valls, amb una *Lectura* (314, 1). Fins i tot Antonio de Nebrija va redactar alguns dels capítols de la segona edició de les *Introductiones* en hexàmetres, el *carmen Alexandrinum*, per a poder competir a les escoles amb el *Doctrinale* -tàctica que ja van emprar els gramàtics humanistes Guarino, Valla, Sulpizio i Mancinelli- (cf. F.RICO, *Nebrija frente a los bárbaros*, Salamanca 1978, p.45).

⁵⁷⁵A.RUBIÓ I LLUCH, *Documents per l'història...*, vol. II, doc. CXXI, p.121.

Com en l'esment que hem reproduït, en la documentació analitzada és freqüent trobar els *Disticha* del (Ps) Cato acompanyats del *De contemptu mundi*⁵⁷⁶. Tenim també un únic esment d'un *commentator* de l'obra de Cató: Robertus de Euromodio, autor d'un *Cato moralisatus sive Commentarii in Catonis Disticha*⁵⁷⁷. El *Graecismus* d'Evrardus Bethuniensis⁵⁷⁸, tal vegada anomenat així perquè donava l'explicació de diversos vocables grecs, està més ben representat que el *Tobias* de Matthaeus Vindocinensis⁵⁷⁹. Un text que acostuma a acompanyar els de gramàtica es l'anomenat *Aesopus*⁵⁸⁰. En gramàtica alguns d'aquests tractats formen part del conjunt de textos que es coneixen com *auctores octo*.⁵⁸¹

Al costat d'aquests textos gramaticals es troben, ben sovint, alguns dels diccionaris i vocabularis llatins més freqüents d'aquesta època: l'*Elementarium doctrinae rudimentum* de Papias⁵⁸², el *Catholicon* de Johannes Balbus Januensis⁵⁸³ i les *Derivationes* d'Hugutio Pisanus⁵⁸⁴.

Esment únic és el còdex atribuït a Boethius, *De disciplina scolarium*, emprat també

⁵⁷⁶Exemples de còdexs amb aquestes dues obres, que encara podien anar acompanyades d'altres, són els que eren propietat de Jaume Carrera (17, 12,13) i Jaume Guillem (211, 46). Dels *Disticha*, com a textos individualitzats, són les notícies que ofereixen les llibreries de Guillem Salvatella (144, 29), Bernat Nadal (147, 2) i Joan de Fontcuberta (160, 1).

⁵⁷⁷Aquest manuscrit era propietat d'Antoni de Font (104, 26).

⁵⁷⁸Esmets en poder de Salvatella (144, 10), Jaume Guillem (211, 18,32,47), Ubach (255, 22) i Joan Ginebret (321, 10); aquest darrer testimoni és interessant perquè la descripció notarial va fer servir les dues formes més comunes a l'hora de designar aquest text: «*Abraart* o *Grassisma*». Fins i tot tenim un comentari d'un tal mestre Cioch en poder de Jaume Guillem (211, 3).

⁵⁷⁹Hem documentat còdexs en poder de Jaume Carrera (17, 13), Salvatella (144, 12) i Pere Pau Pujades (290, 36).

⁵⁸⁰És un text força freqüent dins de miscel·lànies d'obres gramaticals; entre d'altres podríem esmentar els dos que posseïa Carrera (17, 12,13) i el de Salvatella (145, 17).

⁵⁸¹Recordem breument la relació d'autors i títols: *Disticha* del (Ps) Cato, *Facetus*, *Egloga Theoduli*, *De contemptu mundi*, *Floretus*, *Alani Parabolae*, *Aesopus* i *Tobias*.

⁵⁸²També anomenat *De significatione verborum*. Bernat d'Esplugues és el propietari dels dos únics còdexs de tot el recull de notaris: 164, 13 i 106.

⁵⁸³Testimoniem aquest text a les llibreries d'Antoni de Font (104, 1), Jaume Guillem (211, 1. Curiosament, «ni capletrat ne parrafat») i Joan Ginebret (321, 7 i 8).

⁵⁸⁴Tenim un còdex més que probable en poder de Jaume Carrera (17, 10) i dos més de segurs a les llibreries de Francesc Fonolleda (59, 6. La descripció recull que es tracta d'un «*Eguci* o *Derivador*») i Guerau Basset (198, 4).

per a l'ensenyament.⁵⁸⁵

Per acabar amb els textos gramaticals, encara tenim constància d'altres títols que no hem pogut identificar, tot i saber que són d'aquesta temàtica: així ho diu l'inventari de Bernat Nadal en parlar d'un llibre de gramàtica «de mestre Alfonso Bon Hom» (147, 11). No són tan expressius els d'Antoni de Font, que enregistra una *Summa Bernardina* (104, 54), i el de Jaume Guillem, amb un «libre o cartapàs... de mestre Guàrdia» (211, 31).⁵⁸⁶

En general, i pel que fa als llibres de gramàtica, els notaris barcelonins estan més a prop dels «bàrbars» que combatien homes del Renaixement, com el gramàtic Nebrija⁵⁸⁷, que no pas dels tractats gramaticals innovadors i de l'ensenyament del llatí a través de l'estudi dels clàssics, que era la pràctica corrent a països com Itàlia⁵⁸⁸, tot i les excepcions que poguéssim esmentar. Evidentment, entre els nostres notaris n'hi ha alguns que semblen tenir una especial predilecció pels autors clàssics i humanistes, però, en qualsevol cas, creiem que aquesta predilecció no ve motivada per un aprenentatge del llatí a partir d'aquells textos, sinó per un descobriment posterior que els impulsà a col·leccionar-los, potser per imitació del cercle de la cancelleria: entorn d'Alfons el Magnànim a Nàpols es reuní un grup d'humanistes italians que influïren en els hàbits i gustos culturals.⁵⁸⁹

Si la lectura dels clàssics és un indicatiu dels gustos humanistes dels notaris barcelonins en època baix-medieval, podem afirmar que, tret d'algunes excepcions de fedataris

⁵⁸⁵Aquest còdex era propietat de Pere Pau Pujades (290, 17).

⁵⁸⁶Per a certa bibliografia especialitzada, «un autor del país que es va popularitzar», no identificat (A.DE LA TORRE-J. RUBIÓ, *Documentos...*, p.43*).

⁵⁸⁷En la seva dedicatòria a la segona edició de l'*Ex sermone latino in hispaniensem* (1492), Nebrija anota el següent: «aún por...confesión de mis enemigos...se me otorga...que ia casi del todo punto desarraigué de toda España los *Doctrinales*, los Pedros Elías i otros nombres aún más duros, los Galteros, los Ebrardos, Pastranas i otros no sé que apostizos i contrahechos grammáticos no merecedores de ser nombrados» (extreta de F.RICO, *Nebrija...*, op.cit., p.51.)

⁵⁸⁸Un autor resumia aquestes dues posicions sobre l'ensenyament a principis de l'edat moderna: «unos bárbaros idiotas que tienen por inviolable opinión que la gramática se deve enseñar a los mochachos con un psalterio, con un centones, y con la gramática de un santoral y latín de himnos y oraciones y en estos libros y semejantes dicen que se han de envejecer, y detestan y maldizen las buenas letras de los antiguos como Horacio, Persio, Juvenal, Marcial, Ovidio, Terencio y Lucano, Virgilio, Salustio y Tito Livio...» (cf. F.RICO, *Nebrija...*, op.cit., p.129, nota 72).

⁵⁸⁹Un altre centre d'irradiació cultural fou, no ho hem d'oblidar, la Cúria pontíficia, lloc de trànsit o de residència de molts catalans, per raons d'estudi o d'ofici. Com assenyala F.RICO: «Los curiales italianos, desde modestos escribanos a muy altos funcionarios, en busca de una cultura distintiva y alerta a horizontes mayores que los del silogismo y la *quaestio*, habían desempeñado un papel vital en el desarrollo de los *studia humanitatis*; y en la Península Ibérica no les faltaron algunos colegas que aprendieron una parte de la lección: en gran medida por ganas de estar à la page y asimilar las novedades del oficio» (*Nebrija frente...*, op.cit., p. 35).

«filoclàssics»⁵⁹⁰, els catàlegs transcrits són un reflex d'una biblioteca professional, amb una presència majoritària de llibres relacionats amb el treball del notari i on les lectures no professionals són, gairebé sempre, minoria. El pes dels textos religiosos és més important que no pas el dels textos clàssics o humanístics.

Ens trobem amb el fet, a més a més, que molts autors consideren alguns clàssics greco-llatins com a textos que serviren d'instrument o model en l'ensenyament (Aristoteles, Aesopus, Ovidius, Sallustius, Seneca, Valerius Maximus...) o en la redacció cancelleresca (especialment, però no exclusivament, M.T. Cicero). Saber, a partir de les dades de què disposem, a què respon la presència d'un autor clàssic en la biblioteca d'un dels nostres notaris és una pregunta que no podem contestar per manca de dades directes: no sabem si respon a un interès *per se* o si, més aviat, és conseqüència de la seva formació o d'un desig de perfeccionament que s'exigia al notari en el seu ofici, en el qual aquelles lectures jugaven un paper instrumental. En tot cas, una acumulació inusual d'aquests textos és un indicatiu més que suficient per a parlar de gustos «filoclàssics» o humanistes. Un cas singular, excepcional, és el de Bernat d'Esplugues, la biblioteca del qual supera, en qualitat i quantitat, les referències totals d'autors greco-llatins que hem pogut identificar en el nostre treball, per la qual cosa l'hem estudiada en un capítol propi.

La consulta de l'índex d'autors i títols ens estalviarà haver de tornar a confeccionar una llista dels autors més difosos en els inventaris. En aquest apartat de l'anàlisi esmentarem només els textos que no enregistra el catàleg més ric de tot el treball, el de Bernat d'Esplugues; són uns pocs esments, alguns dels quals únics.

Entre els autors de retòrica, el més ben representat és M.T. Cicero. Tenien exemplars de la *Rhetorica ad Herenium*, obra que se li atribueix, Antoni de Font (104,2,38), Antoni de Banyaloca (106, 2) i Joan Ubach (255, 21); del *De officiis*, Font (104 4,36) i Ubach (255, 4); el *De oratore*, dos exemplars d'*Orationes* i un amb les *Philippicae* eren propietat de Font (104, 5, 6 i 11, 24); en un mateix volum, Banyaloca disposava del *De amicitia*, *De paradoxis* i *De senectute* (106, 4); finalment, unes *Epistolae* eren propietat d'Ubach (255, 3).

Un altre retòric present a les llibreries analitzades és Quintilianus. Antoni de Font disposava dels dos únics còdexs d'aquest autor, el *De institutione oratoria* i les *Declamationes majores* (104, 9 i 39, respectivament).

Les *Epistolae* de Seneca són presents a les llibreries de Banyaloca (106, 3) i d'Ubach (255, 13), mentre que les seves *Tragoediae* es recullen en aquesta darrera llibreria (255, 1)

⁵⁹⁰D'entre els notaris «filoclàssics» podríem destacar Antoni de Font (docs. 104-105), Antoni de Banyaloca (doc. 106), Joan Ubach (doc. 255), Pere Pau Pujades (doc. 290) i, especialment, pel nombre i varietat d'autors i títols, Bernat d'Esplugues (doc. 164). A més, per les adquisicions i préstecs de llibres que hem testimoniat en l'apèndix documental, podem suposar que el notari Mateu de Tesarach tenia una bona llibreria de textos clàssics, de la qual no tenim notícia, malauradament (l'índex onomàstic i les compres documentades que segueixen aquesta breu anàlisi recullen les activitats d'aquest fedatari).

i en la de Pere Pau Pujades (290, 14).

De textos lírics coneixem l'*Eneida* de Virgilius, propietat d'Ubach (255, 8), les *Metamorphoseos*, propietat de Joan Ginebret (321, 6) i el *De vetula* que se li atribueix, propietat de Gabriel de Forest (186, 19).

Un esment únic és una obra d'Euclides⁵⁹¹, que posseïa el notari Antoni de Font. Sens dubte, ens trobem davant d'un dels textos del matemàtic grec Euclides, autor especialment conegut per la seva obra *Elementos*, el llibre de geometria per excel·lència.

Hem transcrit també un esment del comediògraf llatí Plautus: en un còdex miscel·lani propietat de Pere Pau Pujades, el 1462, s'anotava una *Comèdia de Plauto*, concretament l'*Amphitruo*⁵⁹². Pels esments transcrits, sembla que pot deduir-se que són els textos d'un altre comediògraf, Terentius, els que tingueren una major difusió i acceptació entre els notaris barcelonins: tenien obres seves Joan de Fontcuberta (160, 5), Pere Pau Pujades (290, 15) i Joan Ginebret (321, 4)⁵⁹³.

De caràcter paradigmàtic i exemplar és el text de Valerius Maximus, testimoni en múltiples biblioteques de l'època, entre les quals les d'alguns notaris, com les de Francesc Fonolleda (59, 14), Antoni de Font (104, 8) i Ubach (255, 5).

De contingut històric, encara que sigui parcialment, podem qualificar les *Variae o Libri variarum* que posseïa Antoni de Font (104, 13). Un còdex propietat de Pere Pau Pujades conté els textos més coneguts de Sallustius, el *De Catilinae conjuratione* i el *De bello Jugurtino*, als quals s'afegeixen, en aquest mateix volum, les *Invenctivae (in Tullium)* atribuïdes també a Sallustius (290, 18).

El notari Antoni de Banyaloca, del qual hem conservat només l'encant de béns datat el 1426, enregistra en la seva biblioteca un llibre titulat, equivocadament, *Paulus Eutropius, De re militari*⁵⁹⁴. I creiem que és un error perquè Eutropius, historiador i panegirista llatí del segle IV, va escriure per encàrrec imperial un *Breviarium ab urbe condita*, que és un epítom de la història de Roma des dels orígens fins a l'any 364. A més, amb el títol

⁵⁹¹A la subhasta és descrit com la *Geumatria d'Euclides* (105, 18), on és venut a «un framenor castellà» per poc més d'una lliura; a l'inventari s'agafa l'autor pel títol: *Euc[l]ides* (104, 17). D'un nou llibre que potser fa referència a aquest autor, en tenim un segon esment: un *Tractat de Geomatrie* propietat de Gabriel de Forest (186, 21).

⁵⁹²Aquesta comèdia anava, en aquest còdex, darrera d'un text atribuït a Boethius, *De disciplina scholarium* (290, 17).

⁵⁹³Aquest darrer, concretament, posseïa un *Commentum super Comediis*, entre les quals es troba la comèdia titulada *Phormio*.

⁵⁹⁴El tenim enregistrat en el doc. 106, 5. El compra, per poc més d'una lliura, un col·leccionista de textos clàssics i d'humanistes italians: el notari Mateu de Tesarach.

[*Epitoma*] *rei militaris* és conegut el tractat d'un altre autor dels segles IV-V^e, Vegetius. Davant de quin dels dos títols ens trobem realment? Potser en el tractat del segon, Vegeci, és mencionat el primer, Eutropi, i el notari, fent-hi una ullada massa ràpida en inventariar el còdex, s'equivocà i associà ambdós elements. Si es tractés d'Eutropi, seria l'únic esment de tot el treball -les nombroses referències extretes de les nostres recerques d'arxiu i les lectures bibliogràfiques que hem fet tampoc no ens han subministrat cap esment d'aquest autor-. Si fos realment el text de Vegeci, ja deixaria d'ésser únic: Bernat d'Esplugues, com veurem, també en posseïa un exemplar (164, 143).

Després dels clàssics, un altre indicatiu de la penetració de l'Humanisme a casa nostra són els textos dels autors italians més representatius d'aquest moviment cultural. A excepció de la biblioteca de Bernat d'Esplugues, si el grau de penetració s'ha de mesurar per la presència d'humanistes italians en els nostres inventaris, podem concloure que aquest fenomen no comença abans de la segona meitat del segle XV, i, a més, molt tímidament. Com és sabut, és entorn del cercle de la cancelleria d'Alfons el Magnànim a Nàpols on es va formar un grup humanista amb representants il·lustres (com per exemple Lorenzo Valla, Leonardo Bruni o el Panormita).

Francesco Petrarca, el «*Patrarcha*» dels inventaris, el trobem a les biblioteques de Pere Pau Pujades -el qual, a l'any 1462, era propietari d'un *Secretum*⁵⁹⁵-, i de Joan Ginebret -si la nostra identificació és correcta, el 1469, posseïa el *De remediis utriusque fortunae*.⁵⁹⁶

Antoni de Banyaloca, el 1426, és l'únic que posseeix algun exemplar de Giovanni Boccaccio: el seu *De casibus virorum illustrium* fou adquirit, a l'encant públic, pel també notari Mateu de Tesarach per més de sis lliures, una quantitat apreciable⁵⁹⁷. De l'autor florentí és també la *De genealogia deorum gentilium* que enregistra la llibreria de Joan Ubach (255, 35).

A més de Petrarca i Boccaccio, sens dubte els dos humanistes més representats en el nostre recull, n'hi havia d'altres amb menys presència documental, més aviat sorprenents. Així, el 1450, l'inventari del notari filoclàssic Joan Ubach, consigna un text del venecià Pietro Paolo Vergerio († 1444), mort només uns anys abans: el *De ingenuis moribus et liberalibus studiis*⁵⁹⁸. Hem de tenir en compte que la impremta encara no l'havia difós en

⁵⁹⁵doc. 290, 19. A la llibreria de Bernat d'Esplugues (doc. 164) és el registre nº 25.

⁵⁹⁶doc. 321, 9; va ser venut per prop de dues lliures a Joan Cosida, canonge de la Seu de Barcelona. D'aquest text, d'Esplugues també en tenia un exemplar (164, 30).

⁵⁹⁷doc. 106, 6. En Bernat d'Esplugues, per exemple, en posseïa un altre exemplar, d'entre els diferents títols de l'autor florentí (164, 16).

⁵⁹⁸Únic esment de tot el recull: 255, 20. Aquest humanista no és present a l'inventari de Bernat d'Esplugues!

forma de llibre imprès.

Com veurem, entre els notaris només és Bernat d'Esplugues qui posseeix obres de Dante (totes dues en italià i en vers). No hem trobat cap testimoni més de la seva difusió en la resta de documents.

Els autors catalans mereixen una atenció especial. Moltes d'aquestes obres, patrimoni de la cultura catalana, tingueren també una àmplia difusió en d'altres països a través de traduccions que es van fer d'alguns dels títols i autors de més renom (Eiximenis, Lull...)⁵⁹⁹.

El predicador mestre Vicent Ferrer († 1419) gaudí de tanta fama, encara en vida seva, que podem constatar l'existència d'un llibre dels seus *Sermones* en l'inventari de llibres de Frances Fonolleda (59, 12), datat el 1414.

El frare gironí Francesc Eiximenis està representat amb les seves dues obres més conegudes, el *Llibre dels Àngels*, propietat de Gabriel de Forest (186, 42) i el *Llibre de les dones*, propietat de Pere Pau Pujades (290, 5)⁶⁰⁰; i amb altre text que se li atribueix, la *Doctrina compendiosa*, també propietat de Forest (186, 3). En cap de les biblioteques dels notaris no hem identificat el *Dotzè del Christià*, possiblement l'altre text més conegut d'Eiximenis.

De Mallorca era el convers fra Anselm Turmeda († 1423), que cap al 1398 va compondre les *Cobles de la divisió del regne de Mallorca* i que enregistra el 1432 l'inventari de llibres de Bernat Nadal⁶⁰¹. Curiosament, a la subhasta l'adquirí, per quatre sous i nou diners, el sastre Joan Tayadell, habitant del carrer dels Especiers de Barcelona, que també va comprar uns formularis notariais de poc valor.

La lírica també ocupava el temps d'oci d'alguns dels nostres notaris (ja hem vist alguns dels poetes llatins més representatius). Joan Ubach havia copiat, de pròpia mà, un *Cançoner de Gaya Sciència* d'un exemplar que li havia deixat el seu sogre Jaume Baró⁶⁰².

⁵⁹⁹Per citar només un exemple: l'article, amb exhaustives referències de manuscrits i de bibliografia, de J. RIERA I SANS, «Catàleg d'obres en català traduïdes al castellà durant els segles XIV i XV», *Segon Congrés Internacional de Llengua Catalana. VIII. Àrea 7. Història de la Llengua*, València 1989, pp. 699-709.

⁶⁰⁰Aquesta mateixa llibreria recull un text que sembla el *Psalterium laudatorium* del menoret gironí en la traducció catalana que en féu el valencià Guillem Fontana (290, 20).

⁶⁰¹Tan sols se'ns diu que és una obra de *Rims*, però l'incipit i l'explicit ens permeten identificar-lo amb el text de Turmeda: 147, 3.

⁶⁰²Vegeu el que hem dit en parlar de les còpies autògrafes (6.10), en un altre apartat d'aquest treball, i el que diem en el comentari que acompanya la transcripció: 255, 24,25.

Bartomeu de Bosch també sembla un aficionat als textos lírics, que llegirà al seu fill Joan («tots e sengles llibres de dret comú, canònic e civil, de *poesia...*»: doc. 337).

Com ja hem assenyalat, sorprèn que l'inventari més ric de tot el nostre recull, el de Bernat d'Esplugues, no enregistri cap text en català d'un autor del país de prestigi reconegut.

Trobem també, com en les biblioteques de qualsevol professional o persona mitjanament culta, obres de caire religiós i eclesiàstic. Ultra els llibres litúrgics, els més representats (*Biblia*⁶⁰³, *Breviarium*⁶⁰⁴, *Diurnale*, *Psalterium*⁶⁰⁵, etc, alguns d'elaboració molt acurada, que els convertia en autèntics objectes de luxe), cal citar també els patrístics i hagiogràfics. D'entre els patrístics podríem destacar la presència d'Agustinus i els seus *Soliloquia*⁶⁰⁶, Hieronymus⁶⁰⁷, els *Dialogi* de Gregorius Magnus⁶⁰⁸, entre d'altres.

El gènere hagiogràfic, les vides dels sants, de Jesucrist i de la Verge, constituïa un dels temes de major consum dins els gustos literaris de l'època. L'hagiografia ofería models de comportament a imitar i complementava la tasca de la predicació o el sermó. Pràcticament tots els propietaris de llibres -ja fossin laics o eclesiàstics, nobles, mercaders, burgesos, artesans...- comptaven amb alguna obra d'aquestes característiques. Dins l'ambient religiós de l'època, la lectura devocional -com les obres pies i la fundació i dotació de beneficis i capelles- no perseguia altre fi que la salvació de l'ànima. Els professionals de l'escriptura, els notaris i escriptors, no eren aliens a aquest fenomen, i tenien un bon nombre d'exemplars d'aquells textos. Sense por d'equivocar-nos, podríem afirmar que la lectura devocional fou l'única forma de lectura comuna a tot el públic lector de l'època. El caràcter popular d'aquests textos en facilitava, probablement, la traducció a les llengües vernacles per a un públic que desconeixia el llatí. Els textos devocionals més difosos, com és sabut, són els *Llibres d'Hores*.⁶⁰⁹

⁶⁰³Per alleugerir la lectura, donem en nota alguns còdexs de *Biblia* en poder dels notaris, com ara: 17,2 - 104,7 - 147, 1.

⁶⁰⁴Entre d'altres, 59,16 - 186,14 i 328,2.

⁶⁰⁵Entre d'altres, 21,2 - 59,15 («de letra bulunyesa e cabletres d'aur») - 104,25 - 147, 14,16 - 160,21 (n'és comprador Antoni de Mur, a la llibreria del qual encara es conserva: 292, 21 o 37) - 186, 44 - 243, 9 («en pla»), 290, 3.

⁶⁰⁶Còdexs en poder d'Ubach (255, 19) i Pere Pau Pujades (290, 23).

⁶⁰⁷Les *Epistolae* (104, 22) i un *Commentum super Evangelium* (290, 26).

⁶⁰⁸Representat només per l'exemplar, en català, propietat de Forest (186, 13).

⁶⁰⁹Entre els quals podem esmentar els 147,9,10 - 160,18 - 186,2 - 198,1 - 290, 1,2 (aquest segon còdex d'*Hores*, «scrites...de mà del dit defunt» Pujades) i doc. 304 (còdex empenyorat i recuperat novament pel seu propietari, Lluç Valent).

El text hagiogràfic més difós en els catàlegs és el *Vitae sanctorum* o *Flores sanctorum*⁶¹⁰, com s'anota concretament en un dels esments (59, 18). El més conegut d'aquests textos, que podien ésser anònims, en llatí o en català, és la *Legenda sanctorum* o *Legenda aurea* de l'escriptor dominicà italià Jacobus de Voragine; redactada a mitjan segle XIII, durant la Baixa Edat Mitjana es convertí en una mena de breuari dels laics. Però tenim altres manuscrits més concrets, com per exemple la referència a un text de la vida de santa Magdalena.⁶¹¹

Altres textos o autors de clar contingut religiós de la nostra documentació són, sense exhaurir la llista: Beda Venerabilis⁶¹²; sant Pere Pasqual -que en la documentació sol ser anomenat *Bisbe de Jaén*, al qual s'atribueix una *Disputa...contra los jueus sobre la fe catòlica*⁶¹³; l'*Excitatorium mentis ad Deum*⁶¹⁴ del valencià Bernat Oliver († 1348) - predicador de la cort de Pere el Cerimoniós, bisbe d'Osca, Barcelona i Tortosa-; uns curiosos llibres que parlen *De factis Ecclesiae*⁶¹⁵, un dels qual és, «com lo prevere vest a la missa»; el *Breviloquium de virtutibus principum* de Johannes Gallensis⁶¹⁶, i, finalment, amb dos esments, el *Ludus scacorum seu De moribus hominum et officiis nobilium*⁶¹⁷ o, més correntment, *Llibre dels escacs*, de Jacobus Cessolis. De fet, només la primera part de l'obra és una descripció del joc; la resta és un tractat de moral a base del simbolisme de les peces. L'èxit del llibre fou enorme i durant els segles XIV i XV no cessà d'ésser llegit, citat, copiat i traduït a les llengües vulgars.

D'entre els esments interessants de l'apèndix documental relacionats amb els notaris, en destacarem obres, de vegades amb una única referència, de contingut ben divers (líric, polític, filosòfic, mèdic, històric, i, fins i tot, bibliològic). Alguns són també presents en l'inventari del notari i bibliòfil Bernat d'Esplugues, com veurem.

Així, els notaris Antoni de Font i Guillem Salvatella posseïen un exemplar del

⁶¹⁰Vegeu el que diem en identificar les referències 59,18 - 160, 24 - 290, 6 i doc. 297.

⁶¹¹Que adquirí en encant el també notari Joan Franch: 160, 4.

⁶¹²Al llarg de l'Edat Mitjana, hom atribueix a aquest autor nombrosos textos apòcrifs. A l'inventari de Jaume Carrera s'esmenten unes *Sententiae* (17,18).

⁶¹³Amb aquest títol podríem identificar els esments 160,8 i 186,10.

⁶¹⁴L'hem identificat en l'inventari d'Antoni de Font, on és anomenat *De contemplació d'en Bernat Oliver* (105, 25).

⁶¹⁵En Guillem Salvatella és el propietari d'aquests còdexs (144, 7,14,20).

⁶¹⁶Aquest còdex, en català, era propietat de Pere Pau Pujades (290, 31).

⁶¹⁷A aquest autor hem atribuït l'esment transcrit a l'inventari de Pere Pau Pujades (290, 33 i 40).

*Pamphilus o De amore*⁶¹⁸. Aquest text era un poema llatí del segle XII obra, possiblement, d'un clergue francès. Circulà sota els títols esmentats o sota d'altres com *De arte amandi*, atribuït a Ovidius o al seu propi protagonista, Pamphilus. Era llibre de text en algunes universitats i va ésser traduït a totes les llengües romàniques: la seva difusió té, curiosament, un escàs testimoniatge en la nostra recerca⁶¹⁹. La *Poetria nova* de Gaufridus de Vinosalvo també fou llibre de text universitari.⁶²⁰

De tractat polític, amb un pes important de la religió dins l'explicació dels arguments corresponents, podríem qualificar l'obra de Johannes Saresberiensis. Aquest bisbe de Chartres (†1180) és conegut pel seu *Policraticus sive De nugis curialium et vestigiis philosophorum*, més conegut en la documentació per *Polícrat*. La recerca ens permet saber que aquest text era propietat, el 1425, d'Antoni de Font i que fou venut a la subhasta dels seus béns, l'abril de 1427, a en Bartomeu Sirvent, el personatge que nosaltres hem identificat com a jurista⁶²¹. El manuscrit, venut per més de 8 lliures, el preu més alt de tot l'encant -i que devia en el moment d'adquirir-lo, segons va deixar indicat el notari-, consta encara enregistrat a l'inventari de Bartomeu Sirvent, la qual cosa vol dir que, en teoria, ja l'havia pagat. Sense cap mena de dubte, la descripció codicològica d'ambdues anotacions ens permet afirmar que parlem del mateix còdex.

El *De vita et moribus philosophorum* de Galterius Burlaeus († 1343) constitueix la primera temptativa moderna d'Història de la filosofia, i consta com a propietat d'Antoni Banyaloca (106, 7)⁶²².

Els esments de llibres de medicina són presents sovint en la documentació, sense especificar autor ni títol. D'entre els identificats, potser el més difós va ser el *Thesaurus pauperum*⁶²³ de Petrus Hispanus, nom amb el qual és conegut el papa Johannes XXI, metge de Gregori X i successor seu a la cúria pontifícia, autor d'uns comentaris a l'obra mèdica d'Hippocrates i Galenus.

⁶¹⁸Vegeu els registres 104,44 i 144,26.

⁶¹⁹El Prof. J.ALTURO ha identificat recentment un ms. sencer d'aquesta obra, que té en curs de publicació.

⁶²⁰Era propietat, novament, de Salvatella (144, 27).

⁶²¹Les referències a l'inventari i subhasta d'Antoni de Font es troben en els docs. 104,10 i 105,22. Aquest còdex consta encara a l'inventari de llibres de Bartomeu Sirvent (124, 111), del 1430.

⁶²²També Bernat d'Esplugues posseïa dos exemplars d'aquest text del «doctor planus et perspicuus» que ensenyà a Oxford, París, Tolosa i Roma (164, 82 i 109).

⁶²³Tenim una obra identificada amb aquest títol: un *Tresor de pobres* propietat de Bernat Nadal, el 1432 (148, 19). Amb aquest mateix títol, o el d'*Speculum puerorum*, també serà conegut més tard el *Compendium grammaticale* del mallorquí Joan de Pastrana, difós especialment en el segle XVI. Sobre això, vegeu J.M.CASAS I HOMS, «El *Thesaurus pauperum* de Juan de Pastrana», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 22 (1949), pp. 233-248.

El notari Jaume Guillem sembla tenir una preferència especial pels llibres científics; si més no, són seus els pocs textos sobre aquesta matèria que hem pogut atribuir a autors de prestigi. Així, posseïa un còdex miscel·lani d'Albertus Magnus i Guillelmus de Ockham, un altre de Johannes Duns Scotus i, per duplicat, textos astronòmics de l'italià Campano de Novara.⁶²⁴

Un dels textos més representatius d'allò que hem anomenat literatura d'entreteniment és la *Historia destructionis Troiae* de Guido de Columna, amb nombrosos exemples en les llibreries analitzades. Aquest text, escrit en llatí el 1287, és una versió medieval de la guerra de Troia, i fou un protonotari reial, Jaume Conesa, el que a l'any 1367 inicià la traducció al català. A la documentació trobem exemples en totes dues llengües, sovint amb més d'un exemplar. En tenien exemplars en llatí Bernat Nadal (147, 20), Pere Pau Pujades (290, 23) i Antoni de Font, que en posseïa una còpia «de mà del dit defunt» que, tant en l'inventari com en la subhasta és esmentat amb el títol en català (tot i ser en llatí) i que, curiosament, el va adquirir «un castellà» per poc més d'una lliura⁶²⁵. En català coneixem tres quaderns de Guillem Salvatella (144, 24) i un còdex sencer de Gabriel de Forest (186, 8). El més freqüent són els textos en què no coneixem la llengua en què estaven escrits: els que posseïen Jaume Carrera (17, 11), Pere Dalmau (21, 1), Salvatella (144, 5. És possible que aquest còdex també fos escrit en català, com els quaderns que hem vist abans?) i Joan Ubach (255, 6).

El text de Guido de Columna no és pas l'únic text pseudo-històric o llegendari del nostre recull documental referit als fedataris i escriptors. Entre els llibres de la biblioteca de Gabriel de Forest figuren tot un seguit d'obres d'aquesta temàtica. Tenim, entre d'altres, l'exemplar ja esmentat de les «*Instòrias Troyanes...en pla*», unes *Històries antigues dels antics Reys*, no identificades, i un text del cicle artúric, el *Merlí*, nom d'un dels seus protagonistes (186, 8,9 i 37, respectivament).

Unes *Històries d'Espanya* en llatí, propietat d'Antoni de Font (104, 14), unes *Peregrinacions de Jerusalem* de Bernat Nadal (148, 11) i, potser, uns *Actes del Rei de França* de Joan Ginebret (321, 11) són els altres textos d'aquesta temàtica identificats en la nostra anàlisi.

Gairebé tan popular com les *Històries Troianes* va ser el *De consolatione Philosophiae* de Boethius, en llatí o en una de les seves múltiples versions en vulgar, alguns lectors del qual en tenien dos o més exemplars. Com passa amb l'obra de Guido de Columna, d'aquest text tenim còdexs en català, en poder de Joan de Fontcuberta (160, 3) i Gabriel de Forest (186, 43). En llatí, en poder de Pere Pau Pujades (290, 16 i 34). I d'altres, la llengua dels

⁶²⁴Els esments parlen d'una «*Física de Albert e de Oquam*», d'un inacabat «*Scrot*» i d'una «*Theorica planetarum*» (vegeu 211, 10,24,35 i 41, respectivament).

⁶²⁵Vegeu concretament 104,35 i 105,8.

quals desconeixem, en poder, novament, de Fontcuberta (160, 22 i 23), Jaume Guillem (211, 5, 12 i 44) i Joan Ubach (255, 2)⁶²⁶. Finalment, tenim també una *Expositio super Boethium, De consolatione*, el comentari de Nicolaus Trevet, a la llibreria de Bernat Nadal (147, 22).

Fins i tot, sembla que alguns notaris posseïen tractats d'agricultura. Un primer seria de Joan Despujol (243, 8)⁶²⁷ i un segon, més clar, és el *Ruralium commodorum opus* de Petrus de Crescentiis propietat de Pere Pau Pujades (290, 21).

Interessantíssims, per acabar aquest breu repàs d'alguns títols únics o singulars, són tres dels que enregistra la subhasta de llibres de la biblioteca de Joan de Fontcuberta l'any 1432: l'*Anticlaudianus*⁶²⁸ del cistercenc Alanus ab Insulis, un exemplar del qual posseïa també el bibliòfil Bernat d'Esplugues (164, 14), els dos únics esments d'aquest text. I, finalment, en aquesta mateixa llibreria, un còdex que tracta, precisament, la bibliofília i el món del llibre. Ens referim al *Philobiblon* de Ricardus de Bury, bisbe de Durham († 1345).⁶²⁹

* * *

Pel que hem pogut constatar, en morir un notari, són molts els col·legues que assisteixen a la subhasta de béns relictes. En tenim, a més de notaris barcelonins, d'altres de comarques i d'indrets més allunyats dels Països Catalans, la qual cosa afavoria la circulació dels textos, tant els propis de l'*ars notariae* com d'altres. Les compres, com hom podrà comprovar, són nombroses.

El notari de Cervera Jaume Sabater pagà poc més de 7 lliures per una *Biblia* en pergami.⁶³⁰

El notari Ramon Gayters tenia un exemplar del text lexicogràfic d'Hugutio Pisanus,

⁶²⁶Ja hem dit que les llibreries de Jaume Guillem (211, 44) i Pere Pau Pujades (290, 17) enregistren també el text sobre l'ensenyament dels infants que se li atribueix: el *De disciplina scolarium*.

⁶²⁷Quina matèria deu tractar un còdex l'*incipit* del qual és «títol primer és com saber qual és bona terra e no»?

⁶²⁸160, 2. Aquest poema, datat el 1183, influí en la literatura europea medieval: el *Roman de la Rose* francès, Dante, etc. i, a Catalunya, la seva influència queda reflectida en el *Llibre de Fortuna e Prudència* de Bernat Metge.

⁶²⁹Aquest esment és el 160, 15. D'aquesta obra, conservada en nombrosos manuscrits, se'n va fer una primera impressió, el 1473, a Colònia.

⁶³⁰doc. 11, 7. 1401. Encant dels llibres relictes per un personatge anònim de la vila de Santa Coloma.

Derivationes o *Liber derivationum*, empenyorat al ciutadà Ferran de Torres per dos florins.⁶³¹

El notari Bernat Sanç va adquirir un exemplar amb *Prophetiae* d'un frare no identificat.⁶³²

Més ben documentat és el cas del notari Pere Pellicer, el qual va comprar per un elevadíssim preu, 28 lliures, una *Biblia* en una primera compra a la subhasta de béns d'un canonge⁶³³. En una segona, a la d'un beneficiat, fou novament una *Biblia* el còdex que adquirí i superà àmpliament el preu pagat per la primera: 44 lliures!⁶³⁴; finalment, a la d'un col·lega seu, adquirí un text gramatical, el *Doctrinale* d'Alexander de Villadei.⁶³⁵

Un desconegut notari, Espigoler, mostra interès per obres relacionades amb el seu art, per la qual cosa adquireix, per poc més de dues lliures, una *Summa dictaminis secundum stilum Romanae curiae* de Ricardus de Pophis⁶³⁶, obra habitual en el patrimoni librari d'alguns dels notaris del nostre apèndix.

Gabriel Canyelles, el notari encarregat d'elaborar l'inventari i el posterior encant de béns d'un canonge barceloní, és la mateixa persona que adquireix un còdex amb el *Manipulus florum* de Thomas Hibernicus, i un altre amb la *Summa collationum* de Johannes Gallensis⁶³⁷. En concepte d'honoraris per la confecció de l'inventari, encant, àpoques i altres instruments relacionats amb l'herència del mestre Malla cobrà gairebé 27 lliures; a compte d'aquesta quantitat va quedar-se un còdex amb les *Tragoediae* de Seneca i un altre amb el *De consolatione Philosophiae* de Boethius, valorat en unes 16 lliures.⁶³⁸

Qualsevol referència que trobem en la documentació notarial sobre el notari Bernat d'Esplugues és valiosíssima per tal de conèixer, una mica més, l'entorn que va fer possible que fos la seva biblioteca, amb prop de 200 còdexs, la més ben dotada de textos clàssics i humanístics de l'època. Malgrat haver-lo documentat en més d'una subhasta de béns com a

⁶³¹doc. 15, 1. 1402. Inventari dels llibres relictos per Ferran de Torres, ciutadà de Barcelona.

⁶³²doc. 34, 1. 109. Encant públic dels llibres relictos per Francesc de Vilaulzinosa, mercader. A més d'aquest còdex, Vilaulzinosa posseïa un altre text de temàtica esotèrica intitulat *Nigromància*.

⁶³³doc. 51, 3. 1412. Encant públic dels llibres relictos per Martí Moliner, batxiller en decrets, canonge i degà de la Seu.

⁶³⁴doc. 88, 6. 1424. Encant públic dels llibres relictos per Antoni Gençà, beneficiat de la Seu.

⁶³⁵doc. 105, 1. 1427. Encant públic dels llibres relictos per Antoni de Font, notari i escrivà reial.

⁶³⁶doc. 51, 7. 1413. Encant públic dels llibres relictos per Martí Moliner, batxiller en decrets, canonge i degà de la Seu.

⁶³⁷doc. 66, 29-30. 1418. Encant públic dels llibres relictos per Domènec Ponç, canonge i ardiaca major de la Seu.

⁶³⁸doc. 141, 14. 1431. Encant públic dels llibres relictos per Felip de Malla, mestre en Arts i Teologia, canonge de la Seu i rector de Santa Maria del Pi.

comprador, només en una l'hem testimoniats comprant un còdex que, fins i tot, pot ésser el mateix d'un dels que ell posseïa. És a l'encant de béns d'un ciutadà, on Bernat d'Esplugues pagà poc més d'una lliura per unes *Decretales*⁶³⁹. És ben poca cosa.

És precisament un dels notaris encarregats de l'elaboració de molts dels testaments, inventaris i encants de membres de la Seu de Barcelona, en Julià Roure, el comprador d'un *De concordantia Veteris et Novi Testamenti* que havia pertangut a un dels beneficiats d'aquesta institució.⁶⁴⁰

Un dels notaris de qui tenim una documentació més completa és en Mateu de Tesarach. Tan aviat el veiem comprant còdexs com restituint algun llibre que li havien deixat en préstec. A més, Tesarach destaca pel contingut de moltes de les obres que persegueix, fet que ens permet qualificar-lo de «filoclàssic» (juntament amb d'altres fedataris del nostre treball, com Banyaloca, Ubach o el més destacat, en Bernat d'Esplugues). Recollim tot seguit les seves actuacions: en una primera compra, a la subhasta de béns d'un canonge, aconseguí dos còdexs petits amb *Sermones* i una *Summa super Decretales* per molt pocs diners⁶⁴¹; a la d'un col·lega seu, n'adquirí dos de M.T. Cicero, el *De oratore* i el *De officiis*⁶⁴²; novament, a la d'un altre col·lega seu, adquirí un còdex amb el *De amicitia*, *De senectute* i *De paradoxis* de M.T. Cicero, un altre amb un text anomenat *De re militari* (però amb equivocació d'autor: en comptes de Vegetius, s'annotà Eutropius), i finalment, el *De casibus virorum illustrium* de Giovanni Boccaccio, tot plegat per una quantitat que no arriba a les 10 lliures⁶⁴³; per un quart testimoni, coneixem que els marmessors testamentaris del difunt Bernat d'Esplugues, el notari col·leccionista de clàssics i d'humanistes italians, recuperen un text de Servius Grammaticus, *Commentum super Virgilii Aeneidorum, Bucolicorum et Georgicarum librum*, de mans de Tesarach, «al qual lo dit defunct lo havie prestat mentre vivia», segons recull el registre notarial⁶⁴⁴. Ben segur que ambdós compartien el gust pels clàssics i que Tesarach tingué aquest còdex per a llegir-lo (i, qui sap, si per a treure'n còpia); però, amb aquest préstec i restitució, encara no hem esgotat els testimonis de la relació de Tesarach amb el manuscrit: en un cinquè i darrer testimoni, Tesarach adquireix tres dels còdexs que havien pertangut a un canonge barceloní: dos textos jurídics de dret civil,

⁶³⁹doc. 85, 1. 1423. Encant públic dels llibres relictes per Francesc Sirvent, ciutadà. En el seu inventari de béns constatem un llibre de *Decretales* «de pocha forma» (164, 98).

⁶⁴⁰doc. 88, 3. 1424. Encant públic dels llibres relictes per Antoni Gençà, beneficiat de la Seu.

⁶⁴¹doc. 90, 23 i 27. 1423. Encant públic dels llibres relictes per Nicolau Conill, canonge de la Seu.

⁶⁴²doc. 105, 23 i 24, respectivament. 1427. Encant públic dels llibres relictes per Antoni de Font, notari i escrivà reial; el col·lega que redacta la subhasta no s'oblidà d'anotar que, fins aquell moment, «no ha pagat» cap dels dos textos.

⁶⁴³doc. 106, 4-6. 1427. Encant públic dels llibres relictes per Antoni de Banyaloca, notari.

⁶⁴⁴doc. 164, 185. 1433. Inventari dels llibres relictes per Bernat d'Esplugues, notari i escrivà del Consell de la Ciutat.

Volumen i Infortiatum, i unes *Comoediae* de Terentius⁶⁴⁵. Creiem haver vist indicis suficients per a qualificar Tesarach de notari filoclàssic.

Un altre notari, el cognom del qual és Juglar, adquireix d'entre els llibres relictes per un canonge barceloní i per poc més d'una lliura, la *Historia destructionis Troiae* de Guido de Columna, en llatí (segons precisa la descripció notarial).⁶⁴⁶

La pràctica del préstec (o la penyora) de llibres entre col·legues de professió és ben documentada. Un exemple el dona el testament del notari Joan Escuder, atorgat el 1423, pel qual sabem que tenia uns llibres del seu sogre, el també notari Jaume Isern (uns tractats d'*ars dictandi*: de Guido Faba i, possiblement, la *Summa dictaminis secundum stilum Romanae curiae* de Ricardus de Pophis, a més d'un text de dret civil, el *Casus super Instituta*), la restitució dels quals ordena i, alhora, recorda que un altre col·lega seu, en Jaume Llobet, té un *Formularium artis notariae* de la seva propietat.

Un nou notari, Pere Andreu, és el comprador d'una *Rhetorica* del (Ps) Cicero a la subhasta de béns d'un col·lega⁶⁴⁷. En el seu testament, també conservat (doc. 159), l'única referència als seus llibres és la d'establir-ne la venda en subhasta per a poder acomplir les seves disposicions testamentàries.

La mort d'un notari devia circular ràpidament entre els membres del Col·legi perquè hem constatat que les subhastes de béns de fedataris difunts eren molt concorregudes per part dels col·legues d'ofici, que aprofitaven l'ocasió per adquirir béns de tot tipus (entre d'altres, els llibres). En Pere Suau n'és un de tants exemples. A l'encant de béns d'un col·lega va adquirir-ne un estretament relacionat amb la seva professió: un text d'*ars dictandi* de l'italià Mino o Minotto de Colle⁶⁴⁸. Per un altre document, sabem que tenia un *Tractatus*, el contingut del qual no s'especifica, empenyorat a un mercader per poc més d'una lliura.⁶⁴⁹

Un notari de Perpinyà, Pere Candells, per poc més de 8 lliures, va adquirir a la subhasta de béns d'un col·lega tres còdexs: un amb els *Libri variarum* de Cassiodorus i dos més amb les *Orationes* de M.T.Cicero.⁶⁵⁰

Les referències a Guillem Jordà o misser Guillem Jordà són abundants entre els compradors del nostre apèndix, però només en dues notícies podem assegurar que el notari Guillem Jordà és l'autor de les adquisicions. La primera, a l'encant de béns d'un col·lega, en què adquirí un text de Guillelmus de Mandagoto -sens dubte, el seu *Libellus de electione*

⁶⁴⁵doc. 194, 2, 7 i 35, respectivament. 1438,1444. Encant públic dels llibres relictes per Francesc Bertran, canonge de la Seu.

⁶⁴⁶doc. 90, 29. 1423. Encant públic dels llibres relictes per Nicolau Conill, canonge de la Seu.

⁶⁴⁷doc. 105, 2. 1427. Encant públic dels llibres relictes per Antoni de Font, notari i escrivà reial.

⁶⁴⁸doc. 105, 7. 1427. Encant públic dels llibres relictes per Antoni de Font, notari i escrivà reial.

⁶⁴⁹doc. 272, 1. 1457. Inventari dels llibres relictes per Galbert Antic, mercader.

⁶⁵⁰doc. 105, 14-16. 1427. Encant públic dels llibres relictes per Antoni de Font, notari i escrivà reial.

*facienda*⁶⁵¹; en aquesta mateixa subhasta, suposem que per a la seva escrivania, adquirí un petit faristol de fusta «de roura de Flandes, ab una risa al mig». En una segona i darrera compra, i novament a l'encant de béns relictes per un altre col·lega seu, va adquirir un comentari glossat dels *Disticha* del (Ps) Cato, un text del comediògraf llatí Terentius (el títol del qual desconeixem), la *Summa dictaminis* de Guido Faba i un altre text d'*ars dictandi* de títol *Estil de Cort*, i, finalment, el *De vilitate conditionis humanae* d'Innocentius papa III.⁶⁵²

Que alguns textos que podríem anomenar tècnics (com els formularis per als notaris o els receptaris per als apotecaris) tenien tant valor, o més, que textos d'autors clàssics o humanístics ho prova la compra feta pel notari Joan Simó a la subhasta de llibres relictes d'un col·lega: un «*Formularium* gros»⁶⁵³ li va costar, gairebé, la mateixa quantitat que el text de Boccaccio que havia adquirit Mateu de Tesarach a la mateixa subhasta.

Els documents, de vegades, no aclareixen bé la propietat de certs còdexs. Així doncs, en inventariar els béns que havien pertangut a un servidor reial, la vídua va incloure un Boethius, *De consolatione Philosophiae*, que tenia «lo discret en Pere de Casanova, [notari], com fos seu»⁶⁵⁴; aquest fedatari era un dels testimonis del document. Era un préstec que havia fet el difunt a Casanova? O es tracta, potser, d'una penyora? Tot i això, les notícies d'aquest tipus són molt interessants.

Un grup nombrós de notaris va freqüentar la venda de manuscrits, alguns dels quals eren autògrafs i que havien pertangut a un beneficiat de Santa Maria del Mar: en Joan Oliver n'adquirí un de no identificat⁶⁵⁵; un altre notari, el cognom del qual és Eimerich, va comprar l'anònim *Indulgentiae et stationes ecclesiarum urbis Romae*⁶⁵⁶; un de ben curiós és el que comprà un notari anònim: un *De tallar i de cuinar*, mena de llibre de cuina⁶⁵⁷; en Bartomeu Savall, adquirí, finalment, un còdex en quaderns amb les *Epistolae* i el *De sanitate animae* d'Augustinus⁶⁵⁸. D'aquest notari tenim un darrer testimoni: a la subhasta de béns d'un col·lega adquirí un còdex intítulat *Disputa del jueu amb el cristià*.⁶⁵⁹

Notaris eren també Andreu Savila i Antoni Vinyes, que varen coincidir en la subhasta

⁶⁵¹doc. 106, 1. 1427. Encant públic dels llibres relictes per Antoni de Banyaloca, notari.

⁶⁵²doc. 160, 1,5-6,11 i 14, respectivament. 1433. Encant públic dels llibres relictes per Joan de Fontcuberta, notari.

⁶⁵³doc. 106, 8. 1427. Encant públic dels llibres relictes per Antoni de Banyaloca, notari.

⁶⁵⁴doc. 121, 1. 1430. Inventari dels llibres relictes per Gabriel Plaença, servidor de la Casa reial.

⁶⁵⁵doc. 126, 5. 1430. Encant públic dels llibres relictes per Pere Llinyà, beneficiat de Santa Maria del Mar.

⁶⁵⁶doc. 126, 7. 1430. Encant públic dels llibres relictes per Pere Llinyà, beneficiat de Santa Maria del Mar.

⁶⁵⁷doc. 126, 9. 1430. Encant públic dels llibres relictes per Pere Llinyà, beneficiat de Santa Maria del Mar.

⁶⁵⁸doc. 126, 3. 1430. Encant públic dels llibres relictes per Pere Llinyà, beneficiat de Santa Maria del Mar.

⁶⁵⁹doc. 160, 8. 1433. Encant públic dels llibres relictes per Joan de Fontcuberta, notari.

de béns relictos d'un beneficiat de l'esmentada església del barri de la Ribera. Savila va comprar un llibre d'*Aphorismi*⁶⁶⁰ i Vinyes un text que no hem identificat⁶⁶¹. Del notari, polític i diplomàtic Antoni Vinyes hem testimoniat una altra compra: a l'encant de llibres d'un canonge barceloní, Vinyes n'adquirí un amb els *Usatici Barchinonae*.⁶⁶²

Del notari Bartomeu Valls tenim constància d'una única compra: unes *Constitutiones* (de quina institució? laica o eclesiàstica?...) a l'encant de béns d'un notari.⁶⁶³

El notari Joan Ubach també és ben testimoniat. A més del seu inventari de béns, tenim dues notícies de compres libràries. En la primera, feta a la llibreria d'un beneficiat de Jonqueres, comprà un còdex amb dos textos jurídic-canònics: el *Sextus* i part de les *Clementinae*⁶⁶⁴. En una segona, a l'encant dels béns relictos per un altre beneficiat, la seva compra és molt més interessant: per només quatre sous, la seva biblioteca s'incrementà amb la *Rhetorica novissima* de Boncompagnus Bononiensis, autor d'*ars dictandi* italià del segle XIII.⁶⁶⁵

A la subhasta de la biblioteca d'un notari barceloní, amb uns 30 còdexs, gairebé la majoria foren adquirits per col·legues d'ofici. El primer en comprar és en Guillem Jordà, amb cinc còdexs (ja hem vist en un altre paràgraf les seves compres); un segon és Joan Gerard, amb la compra de l'*Anticlaudianus* d'Alanus ab Insulis per una lliura i mitja⁶⁶⁶; un tercer, amb un nodrit lot de llibres, és en Joan Franc: una *Vida de santa Magdalena*, un anònim text de *Testimonia duodecim patriarcharum*, unes *Constitutiones regni Siciliae*, el *Philobiblon* del britànic Ricardus de Bury, la *Chronica Martiniana* (un dels textos de Martinus de Tropau), el *Libellus de electione facienda* de Guillelmus de Mandagoto, la *Summa* de Ramon de Penyafort, el Boethius, *De consolatione Philosophiae* i, finalment, un *Formularium*⁶⁶⁷; un tercer és en Bartomeu Savall (també recollit en paràgrafs anteriors);

⁶⁶⁰doc. 136, 9. 1431. Encant públic dels llibres relictos per Joan Pujol, beneficiat de l'església de Santa Maria del Mar.

⁶⁶¹doc. 136, 10. 1431. Encant públic dels llibres relictos per Joan Pujol, beneficiat de l'església de Santa Maria del Mar.

⁶⁶²doc. 194, 13. 1438. Encant públic dels llibres relictos per Francesc Bertran, canonge de la Seu.

⁶⁶³doc. 148, 4. 1433. Encant públic dels llibres relictos per Bernat Nadal, notari.

⁶⁶⁴doc. 158, 7. 1433. Encant públic dels llibres relictos per Francesc Jovanteny, beneficiat de l'església del monestir de Santa Maria de Jonqueres de Barcelona.

⁶⁶⁵doc. 247, 14. 1449. Encant públic dels llibres relictos per Francesc de Vinyamata, beneficiat de Santa Maria del Mar. Hem pogut identificar aquest còdex gràcies al fet que es conserva encara a la biblioteca d'Ubach, inventariada només un any després (255, 17).

⁶⁶⁶doc. 160, 2. 1433. Encant públic dels llibres relictos per Joan de Fontcuberta, notari.

⁶⁶⁷doc. 160, 4,7,10,15-17,20,22 i 27, respectivament. 1433. Encant públic dels llibres relictos per Joan de Fontcuberta, notari.

un quart és Jaume Marmany (en parlarem tot seguit); un cinquè fedatari és en Pere Despuig, encarregat de l'elaboració d'aquest document. Per unes notes marginals que hi escriu sabem que els còdexs que adquirí, un amb les *Constitutiones sinodales Gerundensis* i un *Flores sanctorum*, són un avanç del pagament dels seus honoraris⁶⁶⁸; un sisè és en Joan Ros, comprador d'uns *Usatici Barchinonae et Constitutiones Cataloniae* per dues lliures i mitja⁶⁶⁹; i, finalment, un setè notari que intervé com a comprador d'un dels llibres d'aquesta biblioteca és en Bartomeu Ballester, notari de València en aquest cas, que per pocs diners adquirí un text d'*ars notariae*, el de Salatíel (juntament amb Rolandinus, l'altre «clàssic» d'aquesta disciplina)⁶⁷⁰: un exemple més de la difusió de la literatura notarial arreu de la Corona d'Aragó (hem vist ja exemples de notaris de comarques i, fins i tot, d'algun de Perpinyà).

Del notari Jaume Marmany hem conservat algunes notícies de la seva relació amb el món del llibre. Per la primera, com hem vist, a la subhasta de béns d'un col·lega va adquirir un text jurídic, les *Institutae*⁶⁷¹; per la segona, a la subhasta de béns d'un beneficiat, va adquirir-ne un de gramatical, les *Partes de Donatus*⁶⁷². Finalment, hem localitzat també el seu testament, amb un llegat librari (doc. 297).

Tot i ésser «menor de dies», és a dir, menor d'edat, Bartomeu Estayó és descrit com el notari que va comprar, a l'encant de béns d'un escrivà reial, un *Psalterium* per unes tres lliures, amb trets codicològics ben definits (en pergamins, «scrit ab letra de Flandes», amb imatges al començament del còdex, «ab capletres daurades e ab ymatgetes dins las capletres de les feries e en versos, la un capletra daurat e l'altre de color», segons la rica descripció notarial).⁶⁷³

Les subhastes de biblioteques de notaris, tal com hem anat insistint, són especialment freqüentades per membres de la mateixa professió (notaris, escrivans i escrivents), tal com s'esdevé amb la d'en Guerau Basset. En subhastar-se els seus llibres, constatem la presència dels notaris Jaume Baró (amb 6 còdexs, notari del qual parlarem més endavant, quan tinguem més compres documentades), Joan Ferrer i un altre notari, el nom del qual desconeixem (o potser sigui qualsevol d'aquests dos), a més d'un escrivent. En Joan Ferrer va adquirir les *Derivationes* d'Hugutio Pisanus per poc més d'una lliura i l'escrivent Francesc Matella, per

⁶⁶⁸doc. 160, 12 i 24, respectivament. 1433. Encant públic dels llibres relictes per Joan de Fontcuberta, notari.

⁶⁶⁹doc. 160, 25. 1433. Encant públic dels llibres relictes per Joan de Fontcuberta, notari.

⁶⁷⁰doc. 160, 29. 1433. Encant públic dels llibres relictes per Joan de Fontcuberta, notari.

⁶⁷¹doc. 160, 9. 1433. Encant públic dels llibres relictes per Joan de Fontcuberta, notari.

⁶⁷²doc. 247, 2. 1449. Encant públic dels llibres relictes per Francesc de Vinyamata, beneficiat de Santa Maria del Mar.

⁶⁷³doc. 178, 2. 1437. Encant públic dels llibres relictes per Bernat Satorra, escrivà reial.

un preu semblant, va comprar un *Formularium*.⁶⁷⁴

En Jaume Baró també està ben documentat en el nostre apèndix. En aquesta mateixa subhasta que hem esmentat, en Baró va adquirir alguns quaderns de *Computus*, *Hymni* i *Logica*⁶⁷⁵; en una segona subhasta, la dels llibres relictes per una domèstica de la Reina Violant de Bar, Baró adquirí un text en català que no hem pogut identificar⁶⁷⁶; per una tercera i darrera notícia, sabem que la filla de Baró, Eufrasina, estava casada amb el també notari Joan Ubach (ben documentat en el nostre estudi). Doncs bé, en inventariar-se els llibres d'Ubach, el 1450, el seu sogre encara era viu i sabem, i així ho recull el registre notarial, que «dix en Jachme Baró ere[n] seu[s]» dos dels còdexs de la biblioteca d'Ubach: un text de Cicero, la *Rhetorica vetus et nova*, i un *Cançoner de Gaya Sciència*.⁶⁷⁷

Entre els còdexs venuts en encant públic que havien estat propietat del causídic Bernat Costeges, el notari Francesc Moles en va comprar un de molt difós a l'època, el *Llibre de les dones* d'Eiximenis⁶⁷⁸, per un preu que no arriba a les 3 lliures.

El també notari Pere Bastat és documentat en un únic encant en què adquirí set còdexs, alguns força interessants: un text de Giovanni Boccaccio (el títol del qual no és precisat), un *Computus cum glossa*, una *Summa super rubricis Decretalium* de Gaufridus de Trani, un text *De Trinitate Dei* (que podríem relacionar amb més d'un autor), les *Epistolae* d'Ovidius i el *De vetula* que se li atribueix, i, finalment, una *Biblia*⁶⁷⁹. Com veiem, una gran varietat de textos i per ben pocs diners. Però, a més d'aquest professional de l'*ars notariae*, hem constatat la presència de l'escrivent Pere Andreu, del notari Joan Ubach (d'aquests dos ja n'hem parlat) i d'un notari anònim. D'aquest notari, el nom del qual no es va anotar en cap dels sis assentaments del document, coneixem les compres d'un *De ultimis [voluntatibus]*, del *Doctrinale* de Villadei i d'una *Lectura* sobre aquest mateix text, del *Graecismus* d'Evrardus Bethuniensis, d'una *Lectura tractatum* i, finalment, d'un còdex gramatical miscel·lani amb els *Disticha* del (Ps)Cato, el *De contemptu mundi* i el *Tobias* de

⁶⁷⁴doc. 199, 3 (Ferrer) i 6 (Matella), respectivament. 1439. Encant públic dels llibres relictes per Guerau Basset, notari. Matella, pocs anys després, a mitjan segle, serà notari del partit polític de la Busca i regidor de Barcelona.

⁶⁷⁵doc. 199, 8-10 i 12-14. 1439. Encant públic dels llibres relictes per Guerau Basset, notari.

⁶⁷⁶doc. 233, 11. 1445. Encant públic dels llibres relictes per Elionor d'Avinyó, familiar i domèstica de la Reina Violant de Bar.

⁶⁷⁷doc. 255, 21 i 25, respectivament. 1450. Inventari dels llibres relictes per Joan Ubach, notari. A més, el segon dels còdexs havia estat el model que va fer servir Ubach per a copiar, de pròpia mà, un còdex amb aquest text de *Gaya Sciència* (vegeu 255, 24).

⁶⁷⁸doc. 217, 2. 1441. Encant públic dels llibres relictes per Bernat Costeges, causídic.

⁶⁷⁹doc. 247, 6-8,27,36,55 i 61, respectivament. 1449. Encant públic dels llibres relictes per Francesc de Vinyamata, beneficiat de Santa Maria del Mar.

Matthaeus Vindocinensis.⁶⁸⁰

A la subhasta de la biblioteca que havia pertangut a un lloctinent d'escrivà de ració de la Cancelleria hem testimoniats, almenys, la presència de tres notaris. En una única compra, el notari Sera o Serra va adquirir un còdex amb els dos clàssics de l'*ars notariae*: Salatiel i l'*Aurora* de Rolandinus de Passagerii. El també notari Joan Puig va adquirir un *Compendium* (la descripció notarial no precisa més dades). Finalment, un notari anònim va comprar dos textos més: la *Doctrina moral* de Nicolau de Pacs i el text en llatí de la *Summa collationum seu Communiloquium* de Johannes Gallensis; per tots dos en va pagar poc més d'una lliura.⁶⁸¹

* * *

Entre els escrivans trobem Miquel d'Esparreguera (doc. 30) i Bernat Satorra (docs. 177-178).

La primera biblioteca, amb una quinzena de volums, pròpia d'un professional de l'escriptura, la constituïen llibres d'*ars notariae*, d'altres de litúrgics (*Evangelia*, *Missale* i *Orationes*) i alguns de gramaticals (el *Doctrinale* d'Alexander de Villadei i un altre de *Vocabulorum verborum*).

La biblioteca de Satorra, en canvi, sembla més pròpia d'un jurista. Els cinc primers llibres eren de dret canònic (*Decretales*, les *Distinctiones in 5 libros Decretalium* d'Henricus Bohic, el *Sextus*, l'*Apparatus super Decretalibus* d'Innocentius papa IV, entre d'altres) i un darrer còdex amb *Flores sanctorum* en català. Es dona la circumstància que el textos jurídics eren en penyora, però la descripció notarial recull que «no saben per quant», ni per quina persona, afegiríem nosaltres; a la subhasta que segueix l'inventari només s'enregistren l'esmentat *Flores sanctorum* i un *Psalterium*, la llengua del qual no s'especifica, amb característiques codicològiques ben definides («ab letra de Flandes» i miniatures i caplletres il·luminades).

* * *

En les compres documentades d'escrivans i escrivents, noms emprats indistintament per la documentació notarial per a designar els auxiliars de l'escrivania, veiem que són els textos propis del seu treball, els d'*ars notariae* i els d'*ars dictandi*, els més buscats per aquests professionals de l'escriptura.⁶⁸²

⁶⁸⁰doc. 247, 22,31,49,43,47 i 59, respectivament. 1449. Encant públic dels llibres relictos per Francesc de Vinyamata, beneficiat de Santa Maria del Mar.

⁶⁸¹doc. 293, 11 (Serra), 20 (Puig) i 1 i 6 (anònim), respectivament. 1463. Encant públic dels llibres relictos per Antoni de Mur, lloctinent d'escrivà de ració.

⁶⁸²Encara que no són auxiliars de les escrivanies o notaries, els «escrivans de lletra rodona», especialitzats en la còpia de llibres, també els hem inclòs en aquesta relació de compres.

L'escrivà Pere Gassull adquireix un exemplar del *De virtutibus et vitiis* i un *Psalterium*.⁶⁸³

Un escriptor, Jaume Vidal, compra de la biblioteca d'un notari⁶⁸⁴ una miscel·lània de textos de l'*ars notariae*, entre els quals es troba el *Tractaturi* de Rolandinus Passagerii i uns *Compendia diversorum tractatuuum* sense especificar.

Un escrivà anònim és també el comprador d'una *Summa dictaminis [secundum stilum Romanae curiae]* de Ricardus de Pophis⁶⁸⁵, un tractat d'*ars dictandi* per a ús dels notaris de la Cancelleria papal i que hem documentat entre alguns notaris de Barcelona d'aquesta època.

Un nou escriptor, Pere Carrera, que havia resultat beneficiat d'un llegat de textos fet pel notari Jaume Carrera, és també la persona que compra a la subhasta de béns del difunt fedatari el text de Dinus de Mugello *De regulis iuris* per un preu ben mòdic.⁶⁸⁶

El mestre Joan, escrivà de lletra rodona, tenia empenyorat a Bernat Valtà, beneficiat de la Seu, un *Llibre d'Hores de la verge Maria*, «segons se diu», per un préstec de 3 florins que el difunt Valtà li va fer.⁶⁸⁷

Poc més d'un sou va pagar l'escriptor Miquel Lòpiz per un llibre d'*Orationes* en una subhasta de béns d'un clergue.⁶⁸⁸

Arnau de Coll, escrivà de lletra rodona, va passar a ésser el nou propietari d'un *Missale* nou, però incomplet, després de satisfer la suma de 10 lliures.⁶⁸⁹

Escriptor era també Nicolau Frugell, comprador d'un *Evangeliarium* en una subhasta de béns d'un canonge.⁶⁹⁰

Com escrivà, «scriptor», és descrit Antoni Vilanova en comprar, per al seu aprenentatge, dos còdexs d'un professional de l'*ars notariae* ja difunt: la *Practica artis notariatus* i la *Meridiana*, ambdues obres de Petrus de Unsola. En canvi, Joan Agustí, comprador d'un text d'Albertanus Brixiensis, *De doctrina dicendi atque tacendi*, a la mateixa

⁶⁸³doc. 11, 3 i 4, respectivament. 1401. Encant dels llibres relictos per un personatge anònim de la vila de Santa Coloma.

⁶⁸⁴doc. 18, 5. 1403. Encant públic dels llibres relictos per Jaume Carrera, notari.

⁶⁸⁵doc. 18, 2. 1403. Encant públic dels llibres relictos per Jaume Carrera, notari. Li va costar poc més de 2 lliures.

⁶⁸⁶doc. 18, 8. 1403. Encant públic dels llibres relictos per Jaume Carrera, notari. Li va costar poc més de 3 sous.

⁶⁸⁷doc. 19, 3. 1404. Inventari dels llibres relictos per Bernat Valtà, prevere beneficiat de la Seu de Barcelona.

⁶⁸⁸doc. 20, 16. 1406. Encant públic dels llibres relictos per Bernat Valtà, prevere beneficiat de la Seu de Barcelona.

⁶⁸⁹doc. 38, 4. Encant públic dels llibres relictos per Ponç Taüs, canonge de la Seu de Barcelona.

⁶⁹⁰doc. 56, 12. 1414. Encant públic dels llibres relictos per Nicolau Perer, canonge de la Seu.

subhasta, és descrit com l'«scrivent qui scriu a la scrivania d'en Girard».⁶⁹¹

Curiosament, serà un escrivent, Joan Miró, la persona que més diners pagui per un llibre en la subhasta de la biblioteca d'un notari: cinc lliures i mitja li va costar la *Practica artis notariatus* de Petrus de Unsola (com és sabut, comentari al *Tractaturi* rolandino)⁶⁹². I diem curiosament, perquè entre els subhastats n'hi havia alguns que, *a priori*, semblen més interessants i de major preu que aquest (com un text del clàssic Terentius o el poc difós tractat de bibliofília de Ricardus de Bury, el *Philobiblon*), i, perquè, a més, en aquesta mateixa subhasta són set (7) els notaris, amb nom i cognom, que en compren. Cap d'ells no va semblar interessat en la compra d'aquest text tècnic-professional, i serà un subaltern d'una escrivania, un escrivent, el nou propietari.

El també escrivent Pere Andreu adquirí, d'entre els nombrosos llibres subhastats d'un beneficiat, el text lexicogràfic de les *Derivationes* d'Hugutio Pisanus per poc més de dues lliures i mitja.⁶⁹³

L'escrivà de lletra rodona Joan Català tenia en poder seu un *Llibre dels Àngels* d'Eiximenis que, en realitat, pertanyia a un balancer⁶⁹⁴. Desconeixem, però, la raó (penyora, préstec per a una còpia, lectura...).

Llibreters

L'existència de llibreters i llibreries a la Barcelona del Cinc-cents és un fet documentat a bastament. Hem pogut documentar una vintena de membres del col·lectiu de llibreters-enquadradors. Pels treballs consultats, sabem que molts dels seus membres tenien botiga oberta a la plaça de Sant Jaume o molt a prop d'ella, lloc ben cèntric, escenari de moltes de les subhastes de béns de l'època.

Però hi havia altres indrets reservats al negoci de la llibreria. Prop de la plaça de Sant Jaume es trobava el carrer dels Especiers o de la Calceteria (avui de la Llibreteria). Aquest carrer, on va néixer Bernat Metge i en el qual vivien molts representants del col·lectiu d'especiers i apotecaris de la ciutat (d'aquí el seu nom), va atreure després els calceters i d'aquests va rebre el nou nom (*Calceteria*). Durant el segle XVI, de vegades, aquestes dues denominacions s'alternen en els documents i, en alguna ocasió, es donen simultàniament («Calsateria, àlias dels Spaciers»). Ni una denominació ni l'altra indicaven, però, quin era el gremi que en aquest carrer havia establert les seves botigues en major nombre: el dels

⁶⁹¹doc. 148, 13 i 14, respectivament. 1432. Encant públic dels llibres relictos per Bernat Nadal, notari.

⁶⁹²doc. 160, 28. 1433. Encant públic dels llibres relictos per Joan de Fontcuberta, notari.

⁶⁹³doc. 247, 9. 1449. Encant públic dels llibres relictos per Francesc de Vinyamata, beneficiat de Santa Maria del Mar.

⁶⁹⁴doc. 286, 12. 1461. Inventari dels llibres relictos per Guillem Garriga, balancer.

llibreteres. Com que hi estaven àmpliament representats, el carrer tornà a canviar d'apel·latiu i ja des de la segona meitat del segle XVI és conegut pel de la *Llibreteria*. Recordem aquestes dades pel que direm després en parlar d'alguns menestrals que es dedicaven, pel que donen a entendre els documents, al negoci de la llibreria com a ofici secundari i complementari (apartat 5.5.2).

En aquesta època el seu ofici consistia en la venda de paper, pergamí i llibres en blanc, manuscrits i, després de la impremta, en la venda de llibres impresos. Així mateix, també s'encarregaven de treballs de relligadura i enquadernació. És ben conegut que molts dels llibreteres eren jueus i conversos; el Consell de la Ciutat els considerava més artistes que no pas menestrals (i, com aquells, es reunien en col·legis i no pas en gremis, organització més pròpia dels menestrals). En qualsevol cas, per a ampliar dades sobre aquests personatges, remetem a les pàgines que els vam dedicar en el capítol sobre la circulació del llibre (apartat 5.5.1).

3.3.2.3. Estament dels menestrals

Els *menestrals* o practicants d'una art mecànica, d'un ofici que requereix una pràctica manual -per oposició als *artistes* o practicants d'una art o professió no mecànica, que requereix un major exercici de la intel·ligència-, s'agrupaven en gremis o confraries -en contrast amb els artistes, que formaven part de col·legis-. Eren també un estament social molt definit i també, com els mercaders i artistes, formaven part del govern municipal, on comptaven amb una àmplia representació des del 1455. Entre els menestrals trobem, per exemple, assaonadors, argenters, basters, carnisseres, corretgers, esperoners, forners, giponers, paraires, pellers, pellissers, sabaters, sastres, etc.

Nosaltres hem documentat biblioteques dels argenters Simó Martorell (doc. 53), Romeu Desfeu (docs. 72 i 86), Antoni Busard (doc. 208) i Bartomeu Serra (docs. 241-242); dels basters Pere Pelegrí (doc. 117) i Rafael Cendra (doc. 302); de Salvadora, vídua del boter Arnau Repàs (doc. 152) i de Valença, muller del cofrer Jaume Cirer (doc. 71); dels corretgers Bernat Arxant (doc. 113) i Jofre de Colunya (docs. 191-192); del formenter Bernat de Sarrià (doc. 82); dels forners Francesc Saplana (doc. 173) i d'Úrsula, vídua del també forner Pere Torrent (doc. 256); de l'hostaler Pere Tarragona (doc. 325); del pastisser Pere (doc. 333); del paraire Joan Pujol (doc. 134); del peller o fabricant de paelles Francesc Estadella (doc. 183); dels pellissers Pere Taverner (doc. 28) i Oliver Borrossà (docs. 98-99); del sabater Francesc Bertran (doc. 267) i del tapiner Salvador Martí (docs. 209-210); dels sastres Bernat Gibert (doc. 182 bis) i Antoni Llorenç (doc. 205), i d'Angelina, vídua del sastre Mateu Maldà (doc. 284); i, finalment, dels vidriers Joan Llorenç (doc. 257) i Bernat Guillamet (doc. 268).

Fins i tot, hem documentat dos pagesos benestants de Barcelona amb llibres, Pere Elies (doc. 25) i Jaume Guerau (doc. 39), i un pobre mendicant, Gabriel Roig (doc. 317). La informació de les biblioteques serà complementada amb les compres en subhasta pública per part de menestrals, més documentades que no pas les seves biblioteques. Per a l'exposició, no seguirem un ordre estrictament alfabètic de professió, sinó més aviat raons d'afinitat professional.⁶⁹⁵

* * *

Els argenters estan ben representats: una desena de llibres posseïa Simó Martorell (entre els quals es troben un parell de *Saltiris*, un llibre d'*Hores*, d'altres no identificats en

⁶⁹⁵A l'*XIe Colloque Internationale de Paléographie Latine. Bruxelles, 19-21 octobre 1995: «La conservation des manuscrits et des archives au Moyen Âge»*, vam presentar una comunicació sobre aquest col·lectiu amb el títol «Livres et lecteurs à Barcelone au XVème siècle. L'exemple des artisans», que apareixerà properament, amb la resta de ponències i comunicacions, a les actes d'aquest Col·loqui, que es recolliran a *Scriptorium. Revue Internationale des Études relatives aux Manuscrits*, L.2 (1996).

català i un *Llibre de les línies de l'ofici*, mena de manual tècnic).⁶⁹⁶

Més de trenta són els que es varen enregistrar en inventariar els llibres relictes per Romeu Desfeu, el 1419⁶⁹⁷. Hi predominen, novament, els textos en català (com un *Tristany*, text sobre el cicle artúric; la *Doctrina pueril* i el *Blanquerna* de Ramon Llull...), un gran nombre de còdexs de clar contingut devocional també en català (com els llibres de *Saltiris*, un *Flores sanctorum* o un llibre d'*Hores*), alguns textos que podríem qualificar de professionals (com un *De alquimia*, un *Lapidarium* o un llibre per al *Compte amb l'àbac*, mena de manual de comptabilitat; a més, Desfeu posseïa una vintena de fulls, entre pergami i paper, de *mostres* per als seus dissenys). També tenia un còdex amb els *Disticha* del (Ps) Cato i el *De contemptu mundi*, tots dos textos molts difosos per a l'ensenyament elemental de la gramàtica.

De la llibreria d'Antoni Busard només tenim notícia d'un còdex: un Boethius, *De consolatione Philosophiae* venut, el 1439, per gairebé dues lliures (la brevetat del registre no ens permet conèixer ni el comprador ni la llengua en què era escrit aquest text, però al llarg del nostre treball n'hem constatat nombroses còpies en català).⁶⁹⁸

Finalment, d'un darrer argenter, en Bartomeu Serra, hem localitzat l'inventari i encant de béns (entre els quals es troben una desena de còdexs, alguns dels quals varen ésser adquirits per altres menestrals, com veurem tot seguit)⁶⁹⁹. Tots deu eren escrits en català⁷⁰⁰. Destacarem una *Història de sant Llätzer*⁷⁰¹ que va adquirir el fuster Miquel Sumes, el text de *Gamaliel* per part del pellisser Pinyana, dos textos de contingut religiós

⁶⁹⁶doc. 53. 1412. Inventari dels llibres relictes per Simó Martorell, argenter.

⁶⁹⁷doc. 72. 1419. Inventari dels llibres relictes per Romeu Desfeu, argenter. Curiosament, molts dels textos que posseïa passaren a la seva vídua, Clara, de la qual també hem conservat l'inventari de béns, del 1422 (doc. 86), fet només tres anys després de la mort del marit, en què constatem encara l'existència de molts dels còdexs de l'argenter Romeu Desfeu. Crida l'atenció el *Llibre de l'assaig de l'or* (86, 15), llibre també tècnic, propi de l'ofici, el qual versaria sobre el tractament de l'or (potser també l'enregistrava l'inventari de Desfeu, però no l'hem sabut identificar entre els registres).

⁶⁹⁸doc. 208. 1439. Encant públic dels llibres relictes per Antoni Busard, argenter.

⁶⁹⁹docs. 241 i 242. 1448. Inventari i Encant públic, respectivament, dels llibres relictes per Bartomeu Serra, argenter.

⁷⁰⁰Dada que coneixem per les mateixes descripcions notariales: transcripcions parcials dels *incipit* i/o informació que eren «en romanç».

⁷⁰¹Precisament, és un llibre d'aquest títol l'únic esment **explícit**, en tot l'apèndix documental que oferim, d'un llibre deixat en préstec a una altra persona per a llegir: «Item, té en Pere Rovira, pintor, .i. libra apellat *Lätzer*, escrit en paper, de forma menor, lo qual li ha prestat per a llegir» [el causídic Bernat Costeges] (217, 24. 1441. Encant públic dels llibres relictes per Bernat Costeges, causídic). El text versaria, probablement, sobre la vida d'aquest famós ressuscitat.

adquirits pel peller Agustí Galí i, el més interessant, un nou text que podríem qualificar professional: un *Llibre de dibuixos*, mena de catàleg «en què hi ha diverses pintures i dibuixos» segons la mateixa descripció notarial (la subhasta encara ho aclareix més: de *Mostres d'argenter*), que va adquirir un col·lega seu, el també argenter Llorenç Gual.

Encara hem constatat la compra feta per un altre argenter, Bartomeu Avinent, d'una *Lectura super Logicam vetus*⁷⁰² i la d'Antoni Dies, uns *Evangelia* en català⁷⁰³. Tots els còdexs, com hem dit, en català i de molt baix preu.

Fins i tot alguns menestrals relacionats amb la manufactura d'estrís per a les cavalcadures eren lectors potencials. Constatem, en una mateixa subhasta, Gabriel Tries, esperoner (especialista en la manufactura d'esperons per a les botes de muntar), que adquireix dos textos en català, *lo Somni* de Bernat Metge i la *Doctrina compendiosa* atribuïda a Francesc Eiximenis, i Bartomeu Ponç, baster (especialista en la fabricació i venda de bastos -o albardes curtes-), que és el nou propietari d'un text en català no identificat⁷⁰⁴. I, fins i tot, hem localitzat l'inventari d'un altre baster, Rafael Cendra⁷⁰⁵, el qual, en morir el 1465, tenia dos llibres d'*Hores* i un litúrgic de *Psalms vesprales*.

Els corretgers també estan representats amb dos documents: en morir el 1429, en Bernat Arxant, només té un llibre *De virtutibus* en català⁷⁰⁶; en canvi, el 1438, en Jofre de Colunya, posseïa diversos textos interessants⁷⁰⁷: a més de dos llibres d'*Hores* i d'un nou esment del *Gamaliel*, text en català, destaca un «llibre per aprendre els infants. El qual comença: "a.b.c.d."» (a la subhasta aquest còdex és descrit amb més claredat: un llibre de «*Beceroles*») i, encara que no es tracti d'un còdex pròpiament dit, «tres dotzenes de fulls aptes a l'ofici de corretger» (de ben segur, com els que hem vist per a l'ofici de l'argenteria, mostres per a fer corretges).

Els forners (o flequers) també són menestrals en contacte amb el llibre. Tenim un

⁷⁰²doc. 247, 62. 1449. Encant públic dels llibres relictes per Francesc de Vinyamata, beneficiat de l'església de Santa Maria del Mar.

⁷⁰³doc. 275, 1. 1459. Encant públic dels llibres relictes per Pere Terrassa, mercader.

⁷⁰⁴doc. 293, 7,5 (Tries) i 22 (Ponç), respectivament. 1463. Encant públic dels llibres relictes per Antoni de Mur, lloctinent d'escrivà de ració.

⁷⁰⁵doc. 302. 1465. Inventari dels llibres relictes per Rafael Cendra, baster.

⁷⁰⁶doc. 113. 1429. Inventari dels llibres relictes per Bernat Arxant, corretger.

⁷⁰⁷docs. 191 i 192. 1438. Inventari i Encant públic, respectivament, dels llibres relictes per Jofre de Colunya, corretger.

primer inventari en què Francesc Sapllana⁷⁰⁸, el 1434, posseïa una *Biblia* que havia empenyorat un prevere anomenat Morell⁷⁰⁹. Úrsula⁷¹⁰, muller del forner Pere Torrent, dóna mostres d'interès per la lectura. A més de tres còdexs en català (un nou exemplar del *Gamaliel*, un *Llibre de les dones* d'Eiximenis i un altre de no identificat), posseïa un *Doctrinale* d'Alexander de Villadei i un llibre d'*Hores* -el notari, en registrar-lo, no va poder deixar d'anotar que «són molt gentils»-.

Estretament relacionat amb el gremi dels flequers, testimoniem la presència d'un pastisser amb llibres. Un tal Pere⁷¹¹ posseïa tres còdexs de clar contingut litúrgico-devocional (entre els quals trobem un *Psalterium*), tots tres en pla.

Voldríem parlar també de menestrals que eren menystinguts socialment, fins i tot dins el seu estament. Entre ells es troben els carnisers i els hostalers. D'un carnisser, en Lluís⁷¹², documentem la compra d'un llibre d'*Evangelis*, «en pla», i d'un hostaler, en Pere Tarragona⁷¹³, hem conservat la seva reduïda biblioteca, constituïda, ben significativament, per un còdex amb el *Doctrinale* d'Alexander de Villadei i les *Partes* de Donatus, textos gramaticals per excel·lència.

Tenim també biblioteques de menestrals relacionats amb la confecció. Per exemple, del paraire Joan Pujol⁷¹⁴, amb dos còdexs (un *Computus* i un llibre d'*Hores*), i del peller Francesc Estadella⁷¹⁵, propietari d'un únic llibre, un *Psalterium* en català. En aquesta llengua estava escrit també el llibre sobre l'*Adventus Domini* comprat per l'assaonador Pere Rabassa, el 1441.⁷¹⁶

⁷⁰⁸doc. 173. 1434. Inventari dels llibres relictos per Francesc Sapllana, forner.

⁷⁰⁹Com ja hem assenyalat, aquest còdex no el té el forner Sapllana com a resultat dels seus interessos literaris, sinó com a resultat d'una transacció econòmica. Sapllana va prestar 5 florins (=3 lliures i 5 sous) al prevere Morell i aquest li deixà en penyora aquella *Biblia*. A més, per una nota marginal esquerra, sabem que algú va recuperar aquest còdex i l'hereva de Sapllana va recuperar els 5 florins.

⁷¹⁰doc. 256. 1451. Inventari dels llibres d'Úrsula, muller de Pere Torrent, forner.

⁷¹¹doc. 333. 1472. Inventari dels llibres relictos per Pere, pastisser de Joan, lloctinent general d'Aragó i de Calàbria.

⁷¹²143, 1. 1432. Encant públic dels llibres relictos per Gabriel Gombau, canonge de la Seu.

⁷¹³doc. 325. 1469. Inventari dels llibres relictos per Pere Tarragona, hostaler.

⁷¹⁴doc. 134. 1431. Inventari dels llibres relictos per Joan Pujol, paraire.

⁷¹⁵doc. 183. 1436. Inventari dels llibres relictos per Francesc Estadella, peller.

⁷¹⁶219, 15. 1442. Encant públic dels llibres relictos per Joan Rovira, beneficiat de la Seu.

En la nostra Tesi hem recollit els testimonis de còpies autògrafes realitzades per artistes (notaris i escrivans, principalment) i menestrals (sastres, sabaters, pellissers, etc), i hem insinuat la possibilitat que alguns menestrals tinguessin com a ofici secundari la venda de llibres, i hem parlat concretament del col·lectiu dels sastres⁷¹⁷. Sense poder assegurar-ho amb rotunditat, sí que tenim constància de l'actuació de determinats menestrals en la compra-venda de manuscrits. Exposarem alguns dels exemples més significatius (per ordre alfabètic): Agustí Galí i Arnau de Molins, pellers; i un darrer, més dubtós, el giponer convers Antoni Rosars.

Les actuacions d'Agustí Galí com a peller i comprador (i venedor) de llibres estan documentades en el nostre apèndix entre el 1438 i el 1461⁷¹⁸. I diem comprador (i venedor) perquè en tots els documents consultats Galí adquireix còdexs que, per la temàtica (llibres de dret, litúrgia, medicina, etc) i per la seva hipotètica formació intel·lectual, no estaven destinats a l'estudi i aprofundiment per part seva, sinó més aviat a la venda a d'altres persones. Recordem que un peller, segons les definicions consultades, era «un menestral del ram de la confecció que venia roba vella als encants i feia vestits sense prendre mides; es tractava d'un ofici minoritari, vinculat al dels sastres, com el de calceter o giponer. La separació d'aquests oficis del dels sastres tingué lloc a Barcelona el segle XV, i les primeres *Ordinacions* que el regulen són de l'any 1456». Són, per tant, menestrals que estan en contacte freqüent i diari amb els encants (ja ho hem vist en el cas d'Agustí Galí i ho observarem en el d'Arnau de Molins) i, a més a més, tenien una estreta relació amb els sastres (recordem el que n'hem dit) i estan emparentats, per raons d'ofici, amb els calceters (molts d'aquests menestrals tenien obrador o botiga al carrer de la *Calceteria*, o de la *Llibreteria*, nom adoptat més tard pel gran nombre de llibreters que hi treballaven, com hem vist) ... ¿podem pensar que, pel context social en què es movien, el contacte dels pellers amb

⁷¹⁷La relació dels sastres amb els llibres ja va provocar algun comentari per part de l'humanista tarragoní Lluís Pont d'Icart en la interessant correspondència mantinguda amb l'aleshores bisbe de Lleida, Antoni Agustí, sobre els llibres i les antiguitats trobades. En una carta datada el maig de 1573, li diu Ponç d'Icart: «en Barcelona, en casa d'un sastre o remendó qui ven també llibres y té casa a les Voltas davant Sant Sebastià, trobí, sis o set dies ha, un llibre de pergami». La cita la recull J. ALTURO, *Métodos y posibilidades...*, p. 159, qui ja apunta la possibilitat que es degui a aquesta activitat secundària dels sastres el que llurs inventaris de llibres siguin més rics. Així com hi ha alguns mercaders barcelonins d'aquesta mateixa època que semblen col·leccionar llibres d'autors clàssics i italians, la qual cosa fa pensar a la prof. C. BATLLE en la possibilitat que aquestes col·leccions fossin destinades a la venda i, per tant, no reflectirien necessàriament les afeccions literàries, és possible que alguns sastres també tinguessin com a activitat secundària la venda de manuscrits, fet que explicaria la relativa riquesa dels inventaris de llibres dels sastres barcelonins en contrast amb el d'altres ciutats europees com Madrid, París o Palerm.

⁷¹⁸Aquestes dues referències corresponen a les compres efectuades en els encants de llibres d'en Francesc Bertran, canonge de la Seu (194, 9-10,14,16), i d'en Guillem Garriga, balancer (287, 4-5), respectivament. En tenim documentades d'altres en els encants d'Elionor d'Avinyó, familiar i domèstica de la reina Violant de Bar, el 1445 (233, 3,5-6); d'en Bartomeu Serra, argenter, el 1448 (242, 5-6); i, finalment, el gran lot que va comprar de la interessant biblioteca d'en Francesc de Vinyamata, beneficiat de l'església de Santa Maria del Mar el 1450 (247, 63-95: a partir del registre n° 63 es deixa d'apuntar el comprador i en el n° 95 ens assabentem de qui comprà el lot: «Ítem, diversos altres llibres vells e de pocha valor. Los quals ensemps ab los de la jornada prop dita fins ací, són stats liurats e venuts an Agostí Galí, payer»). En total, uns 45 còdexs.

En la nostra Tesi hem recollit els testimonis de còpies autògrafes realitzades per artistes (notaris i escrivans, principalment) i menestrals (sastres, sabaters, pellissers, etc), i hem insinuat la possibilitat que alguns menestrals tinguessin com a ofici secundari la venda de llibres, i hem parlat concretament del col·lectiu dels sastres⁷¹⁷. Sense poder assegurar-ho amb rotunditat, sí que tenim constància de l'actuació de determinats menestrals en la compra-venda de manuscrits. Exposarem alguns dels exemples més significatius (per ordre alfabètic): Agustí Galí i Arnau de Molins, pellers; i un darrer, més dubtós, el giponer convers Antoni Rosars.

Les actuacions d'Agustí Galí com a peller i comprador (i venedor) de llibres estan documentades en el nostre apèndix entre el 1438 i el 1461⁷¹⁸. I diem comprador (i venedor) perquè en tots els documents consultats Galí adquireix còdexs que, per la temàtica (llibres de dret, litúrgia, medicina, etc) i per la seva hipotètica formació intel·lectual, no estaven destinats a l'estudi i aprofundiment per part seva, sinó més aviat a la venda a d'altres persones. Recordem que un peller, segons les definicions consultades, era «un menestral del ram de la confecció que venia roba vella **als encants** i feia vestits sense prendre midcs; es tractava d'un ofici minoritari, vinculat al dels **sastres**, com el de **calceter** o **giponer**. La separació d'aquests oficis del dels sastres tingué lloc a Barcelona el segle XV, i les primeres *Ordinacions* que el regulen són de l'any 1456». Són, per tant, menestrals que estan en contacte freqüent i diari amb els encants (ja ho hem vist en el cas d'Agustí Galí i ho observarem en el d'Arnau de Molins) i, a més a més, tenien una estreta relació amb els sastres (recordem el que n'hem dit) i estan emparentats, per raons d'ofici, amb els calceters (molts d'aquests menestrals tenien obrador o botiga al carrer de la *Calceteria*, o de la *Llibreteria*, nom adoptat més tard pel gran nombre de llibreters que hi treballaven, com hem vist) ... ¿podem pensar que, pel context social en què es movien, el contacte dels pellers amb

⁷¹⁷La relació dels sastres amb els llibres ja va provocar algun comentari per part de l'humanista tarragoní Lluís Pont d'Icart en la interessant correspondència mantinguda amb l'aleshores bisbe de Lleida, Antoni Agustí, sobre els llibres i les antiguitats trobades. En una carta datada el maig de 1573, li diu Ponç d'Icart: «en Barcelona, en casa d'un sastre o remendó *qui ven també llibres* y té casa a les Voltas davant Sant Sebastià, trobí, sis o set dies ha, un llibre de pergami». La cita la recull J. ALTURO, *Métodos y posibilidades...*, p. 159, qui ja apunta la possibilitat que es degui a aquesta activitat secundària dels sastres el que llurs inventaris de llibres siguin més rics. Així com hi ha alguns mercaders barcelonins d'aquesta mateixa època que semblen col·leccionar llibres d'autors clàssics i italians, la qual cosa fa pensar a la prof. C. BATLLE en la possibilitat que aquestes col·leccions fossin destinades a la venda i, per tant, no reflectirien necessàriament les afeccions literàries, és possible que alguns sastres també tinguessin com a activitat secundària la venda de manuscrits, fet que explicaria la relativa riquesa dels inventaris de llibres dels sastres barcelonins en contrast amb el d'altres ciutats europees com Madrid, París o Palerm.

⁷¹⁸Aquestes dues referències corresponen a les compres efectuades en els encants de llibres d'en Francesc Bertran, canonge de la Seu (194, 9-10,14,16), i d'en Guillem Garriga, balancer (287, 4-5), respectivament. En tenim documentades d'altres en els encants d'Elionor d'Avinyó, familiar i domèstica de la reina Violant de Bar, el 1445 (233, 3,5-6); d'en Bartomeu Serra, argenter, el 1448 (242, 5-6); i, finalment, el gran lot que va comprar de la interessant biblioteca d'en Francesc de Vinyamata, beneficiat de l'església de Santa Maria del Mar el 1450 (247, 63-95: a partir del registre n° 63 es deixa d'apuntar el comprador i en el n° 95 ens assabentem de qui comprà el lot: «Item, diversos altres llibres vells e de pocha valor. Los quals ensemps ab los de la jornada prop dita fins ací, són stats liurats e venuts an Agustí Galí, payer»). En total, uns 45 còdexs.

el món del llibre no és del tot casual? Si més no, la hipòtesi és suggerent. Ara s'entendrà per què ens vam aturar breument a parlar de les llibreries i de la seva localització a Barcelona ciutat.

Més nombroses són les actuacions documentades pels *llibres especials* d'inventaris i encants d'un altre peller, Arnau de Molins, el qual comprà una trentena de còdexs en un total de 16 encants celebrats entre el 1403 i el 1433.⁷¹⁹

En l'apèndix documental hem constatat també la compra d'un còdex, el 1431, per part d'un tal Rosars, giponer convers; només dos anys més tard, el 1433, sabem que un tal Antoni Rosars, «librater qui stà al Pou Nou», n'adquirí tres en una altra subhasta; finalment, tornem a tenir, l'any següent, el 1434, una nova adquisició per part d'un tal Rosars en un nou encant⁷²⁰. La pregunta és la següent: es tracta del mateix personatge? les dades objectives que posseïm són ben significatives: el poc espai de temps entre les adquisicions (només tres anys), que es tracta d'un convers (col·lectiu que dominà pràcticament tot el comerç del llibre a Barcelona, tot i la intervenció de la Inquisició) i, finalment, el fet que un giponer exercís ocasionalment de llibreter (recordar què hem dit abans en parlar dels pellers, menestrals emparentats estretament amb els giponers). Més dades ens haurien confirmat si es tracta d'una mateixa persona o, simplement, si estem davant d'un cas d'homonímia.

Hem localitzat també els inventaris dels pellissers Pere Taverner i Oliver Borrossà. El primer, Taverner⁷²¹, posseïa dos còdexs en romanç, no identificats (un del quals sembla,

⁷¹⁹Que corresponen als encants dels llibres relictes per un personatge anònim (16, 3) i per Eulàlia, vídua de Bartomeu Senós, apotecari (167, 4-5, 13-14), respectivament. Per a referir-s'hi s'acostuma a emprar l'expressió «Arnau de Molins, payer» (amb alguna variant ortogràfica i amb l'absència de vegades del nom o de l'ofici, o de tots dos alhora); fins i tot tenim una referència, creiem que equivocada, a un «Andreu de Molins, peyer», que el 1430 va comprar un exemplar dels *Usatici Barchinonae* a l'encant dels llibres relictes per Ramon Tolosa, mercader (119, 1). També tenim el cas d'alguna anotació marginal: el 1405 va adquirir de la subhasta de llibres del difunt Pere Sesdeus, Llicenciat en lleis i canonge de la Seu, un *Genesis*, segons especifica una nota al marge esquerre: «al dit Ar[nau] Molins» (23, 2). Curiosa, si més no, és una de les adquisicions que va fer de la llibreria del canonge Ponç Taüs, el 1409, en que comprà «.XII. coerns de *Breviari* ... los quals no eren capletrats» (38, 1). Finalment, tot i que no esgotem les dades de què disposem sobre Molins, cal anotar que en el darrer dels encants de què tenim notícia de la seva participació, el dels llibres relictes per Eulàlia, vídua de l'apotecari Bartomeu Senós, l'any 1433, s'indica que estava instal·lat «al fosar de Sent Miquell» (167, 4). A més d'aquests exemples, en el nostre apèndix tenim referència documental de la participació en els encants de llibres de les persones següents (per ordre cronològic i sense anotar les dates concretes): d'en Jaume Carrera, notari (18, 1,6-7); Bernat Valtà, beneficiat de la Seu (20, 7,11,13-15); Ramon Sabater, prevere (32, 1-2); Francesc de Vilaulzinosa, mercader (34, 8); Ponç Taüs, canonge de la Seu (38, 3); Martí Moliner, batxiller en decrets i canonge de la Seu (51, 10); Nicolau Perer (56, 3,5), Domènec Ponç (66, 6) i Nicolau Conill (90, 2), canonges de la Seu; Pere Solà (69, 7), Joan Pujol (136, 14) i Guillem Pujol (138, 10), beneficiats de la Seu, de Sta. Maria del Mar i de Sta. Maria del Pi, respectivament.

⁷²⁰Els documents corresponen al (138, 4), (167, 7-8,20) i (175, 2), respectivament.

⁷²¹doc. 28. 1408. Inventari dels llibres relictes per Pere Taverner, pellisser.

per l'incipit, un llibre d'*Orationes*) i Borrossà⁷²², en canvi, un intítulat *Història de la destrucció de Jerusalem* que va adquirir en subhasta un mercader; és aquest document el que ens permet conèixer el títol, ja que en l'inventari només s'anotà que era un llibre de *.III. Històries*. Textos en català i de baix preu, com el que va adquirir un altre pellisser anomenat Pinyana: el conegut com *Gamaliel*.⁷²³

Interessants, pel que hem dit en línies anteriors, són també els documents en què els propietaris de llibres són els sastres. Tenim una llibreria de 8 còdexs propietat d'en Bernat Gibert⁷²⁴, en què destaquen un *Llibre dels Àngels* de Francesc Eiximenis «scrit de mà del dit difunt» (és a dir, que és una còpia autògrafa del mateix sastre), textos per aprendre de lletra (unes *Partes* de Donatus i un llibre de *Rims* -que, recordem-ho, juntament amb els de *Proverbis*, eren emprats sovint per a l'ensenyament gramatical-), un de literatura apologètica del cristianisme (sobre el gènere de les *Disputes entre el jueus i els cristians*) i, finalment, un nou text sobre el cicle artúric, el *Tristany de Leonís*.

De pocs anys més tard, el 1439, data l'inventari d'Antoni Llorenç, que només enregistra un únic llibre d'*Hores*.⁷²⁵

Les subhastes d'altres personatges ens han permès identificar altres sastres compradors de llibres: el 1423, en Bernat, sastre «que està a la plaça de les Cols», va adquirir un «*Alaxandre*»⁷²⁶ (títol equívoc, per bé que podria tractar-se del *Doctrinale* d'Alexander de Villadei, text gramatical, amb la qual cosa la seva compra tindria una possible aplicació)⁷²⁷.

⁷²²docs. 98-99. 1424. Inventari i Encant públic, respectivament, dels llibres relictes per Oliver Borrossà, pellisser.

⁷²³242, 9. 1448. Encant públic dels llibres relictes per Bartomeu Serra, argenter. D'altres menestrals són també compradors de còdexs de la llibreria d'aquest argenter (com el peller Galí, el fuster Miquel Sumes i el també argenter Llorenç Gual, com ja hem vist).

⁷²⁴doc. 182 bis. 1436. Inventari dels llibres relictes per Bernat Gibert, sastre.

⁷²⁵doc. 205. 1439. Inventari dels llibres relictes per Antoni Llorenç, sastre. Hem de dir que en l'apèndix documental de la nostra Tesi també hem recollit l'inventari dels llibres relictes per Angelina, vídua del sastre Mateu Maldà, el 1460 (doc. 284), molts dels quals, òbviament, haurien pertangut al difunt marit. Però hem pogut comprovar que molts d'aquells llibres havien estat propietat, en un primer moment, d'en Francesc Maldà, mercader i germà del sastre Mateu Maldà, que havia mort uns anys abans, el 1457, l'inventari del qual també coneixem (doc. 270). Probablement, els llibres haurien passat del mercader Maldà al seu germà, el sastre, i d'aquest, finalment, a la vídua, Angelina, per la qual cosa no l'hem estudiat dins del grup de biblioteques propietat dels sastres.

⁷²⁶90, 13. 1423. Encant públic dels llibres relictes per Nicolau Conill, canonge de la Seu.

⁷²⁷Recordem, també, que d'aquesta època conservem molts contractes d'aprenentatge entre mestres privats i artistes, menestrals o mercaders, en què s'estableixen textos, entre els quals es troba el que hem indicat, per a l'ensenyament dels seus fills; hem pogut constatar, per exemple, com molts notaris eren fills de sastres o mercaders.

Del 1432, en canvi, són unes compres fetes pel sastre Joan Tayadell de més difícil explicació⁷²⁸: mentre que és possible que un còdex, en català, amb les *Cobles de la divisió del regne de Mallorca*, de fra Anselm Turmeda, fos accessible a Tayadell, és més difícil d'explicar, en canvi, l'adquisició de cinc llibres de *Formularia* notariais.⁷²⁹

El sabaters (i els tapiners, menestrals estretament lligats amb els sabaters) també tenien alguns llibres de la seva propietat. El 1439 veiem com un sabater, anomenat Macià, adquireix un *Doctrinale* d'Alexander de Villadei.⁷³⁰

Interessant és també l'inventari dels llibres relictes per Salvador Martí, tapiner, que en morir el 1440 posseïa una desena de llibres⁷³¹, entre els quals destaquen, novament, dos còdexs del *Doctrinale* d'Alexander de Villadei; un que podríem qualificar de tècnic, relacionat amb el seu ofici, anomenat de *Mostres de truncar*, és a dir, d'exemples per a tallar⁷³²; una més inexplicable *Tabula* de Johannes Fabri, reconegut *commentator* del *C.I. Civilis*; uns *Evangelis* en català i, a la cuina, un llibre *De parellar de cuinar*, és a dir, de preparar el cuinat. No ens ha de sorprendre. Llibres i receptaris de cuina estan ben documentats en aquest segle a Catalunya i a d'altres països d'Europa.

Finalment, hem documentat, a més, el sabater Francesc Bertran, que posseïa uns *Soliloquia* de sant Agustí, dels quals hem documentat exemples en català en el nostre treball⁷³³, i un *Psalterium*, «en romanç i en llatí», especifica el notari.

Dos vidriers posseïen també biblioteques (si es poden anomenar així: tots dos posseïen un únic còdex). Joan Llorenç⁷³⁴ posseïa un text en català, el *Gamaliel*, i en Bernat

⁷²⁸doc. 148, 5 i 7. 1432. Encant públic dels llibres relictes per Bernat Nadal, notari.

⁷²⁹Una possible explicació, en la línia del que hem exposat en la nota 717 és que aquests còdexs fossin, bé per a una possible revenda per part d'aquest sastre, bé per a un fill seu que estigués amb un contracte d'aprenentatge amb un notari (alguns dels quals també s'han conservat) i, en aquesta circumstància, en faria ús per al seu aprenentatge.

⁷³⁰202, 4. 1439. Encant públic dels llibres relictes per Ramon de la Naut, barber.

⁷³¹docs. 209 i 210, 1440. Inventari i Encant públic, respectivament, dels llibres relictes per Salvador Martí, tapiner.

⁷³²El jurista Jaume Callís, per exemple, també posseïa un petit còdex *De documents d'aprendre a tallar* (170, 50).

⁷³³doc. 267. 1457. Inventari dels llibres relictes per Francesc Bertran, cavaller. Tot i que no ho hem assenyalat, l'argenter Bartomeu Serra (241, 2), en tenia un en català: a més de l' anotació del notari que és «en romanç», l'*incipit* i l'*explicit* no en deixen cap dubte.

⁷³⁴doc. 257. 1451. Inventari dels llibres relictes per Joan Llorenç, vidrier.

Guillamet⁷³⁵, un text de contingut històric o pseudo-històric, de les *Conquestes dels Reis*.

Ja hem vist algunes dones casades o vídues de menestrals⁷³⁶. En tenim d'altres: Valença⁷³⁷, muller del cofrer Jaume Cirer, en el moment de morir posseïa un únic text, el *Purgatori de sant Patrici*, text en català del diplomàtic i escriptor Ramon de Perellós⁷³⁸. Per a la història de l'ensenyament, és més interessant, sens dubte, l'inventari dels llibres relictos per Salvadora⁷³⁹, vídua del boter Arnau Repàs, que tenia en propietat dos exemplars del *Doctrinale* d'Alexander de Villadei i un del *Tobias* de Matthaeus Vindocinensis, textos fonamentals per a l'aprenentatge de la gramàtica. Fins i tot la muller del macip de ribera Arnau d'Estela, de nom Flor⁷⁴⁰, en morir va deixar entre els seus béns un *Breviarium*; això sí, «desgavallat».

Es tracta, en la seva gran majoria, de llibres en llengua catalana, de baix preu, de contingut literari, religiós-devocional i gramatical. Aquests són els trets remarcables de les seves biblioteques.

* * *

Encara podríem ampliar la nòmina de «lectors», si més no curiosos, tot i que dubtem d'incloure'ls dins l'estament dels menestrals. Els pagesos en podrien formar part, com a practicants d'un ofici, el conreu de la terra, que és més un art mecànica que no pas intel·lectual, tot i que no sabem si es van constituir en gremis o confraries com els menestrals. Un primerenc testimoni, del 1406, és el del pagès (*agricultor*) Pere Elies, propietari d'un únic còdex amb els *Usatici Barchinonae*⁷⁴¹ en llatí. Un segon, és el del

⁷³⁵doc. 268. 1457. Inventari dels llibres relictos per Bernat Guillamet, vidrier.

⁷³⁶És molt probable que alguns d'aquests còdexs fossin regals de llurs marits, llegats de llurs pares (tot i la relativa permeabilitat dels estaments socials en aquesta època, els pares d'aquestes dones no poden ésser sinó mercaders, artistes o menestrals) o dels seus marits (en el cas de les vídues).

⁷³⁷doc. 71. 1419. Inventari dels llibres relictos per Valença, muller de Jaume Cirer, cofrer.

⁷³⁸Curiosament, aquest escriptor va morir justament el mateix any que Valença (1419).

⁷³⁹doc. 152. 1432. Inventari dels llibres relictos per na Salvadora, vídua d'Arnau Repàs, boter. És possible que aquests textos haguessin pertangut al difunt marit?

⁷⁴⁰doc. 312. 1466. Inventari dels llibres relictos per Flor, muller d'Arnau d'Estela, macip de ribera.

⁷⁴¹doc. 25. 1406. Inventari dels llibres relictos per Pere Elies, pagès. Per què posseeix Elies aquest text jurídic? La resposta, de ben segur, rau més en explicacions de tipus econòmic (com a resultat d'una penyora: una persona hauria deixat el llibre en garantia a canvi d'un préstec econòmic, amb exemples documentats reiteradament en la nostra Tesi) o social (el prestigi de la possessió del llibre), que no pas en raons intel·lectuals.

també pagès Jaume Guerau, el qual, el 1410, posseïa un d'*Hores* també en llatí⁷⁴². I, un de sorprenent, és l'inventari de béns que posseïa el pobre mendicant Gabriel Roig, amb un únic esment d'un llibre d'*Hores*.⁷⁴³

⁷⁴²doc. 39. 1410. Inventari dels llibres relictos per Jaume Guerau, pagès. Què feia un pagès de Barcelona amb un llibre d'*Hores* en llatí? Possiblement cal cercar la resposta en el rol social que juga la possessió de llibres de devoció. Hem recollit, en el mateix document, i com a complement de la religiositat d'aquest pagès, la possessió d'un retaule en què apareix figurada la Verge Maria amb el Nen, santa Caterina i el mateix difunt Jaume Guerau agenollat davant la Verge; d'aquest retaule, a més, penjava una petita font de pedra amb aigua beneïta.

⁷⁴³doc. 317. 1467. Inventari dels llibres relictos per Gabriel Roig, pobre mendicant. A més, el llibre el van trobar a casa de Lluís d'Espanya, vaser (enterramorts) de la Seu.

3.3.3. Altres propietaris de llibres

Fins a aquest punt hem pogut estudiar les biblioteques dins d'unes coordenades molt concretes, temporals i socio-professionals, la qual cosa ens ha permès elaborar la seva anàlisi. Però al nostre apèndix hem incorporat altres documents l'estudi dels quals és més complex: tenim, d'una banda, nombroses compres realitzades per un important col·lectiu d'estudiants i mestres, però, en canvi no hem localitzat cap llibreria d'estudiant ni de professional de la docència amb les quals poder relacionar les compres; d'altra banda, tenim també llibreries de les quals coneixem únicament el nom del propietari, és a dir, no en coneixem ni la categoria social ni l'ofici, i, finalment, disposem d'una vintena de biblioteques encara més problemàtiques, de les quals no coneixem cap indicació de llurs propietaris (nom, categoria socio-professional); algunes, a més, ni tan sols estan datades.⁷⁴⁴

* * *

Ningú no dubta de la importància de les dades que poden subministrar estudis com el present per a la Història de l'Educació (estudiants, llibres emprats per a l'ensenyament, lectors o possessors, mestres...). Ens hauria agradat localitzar algun testament o inventari d'un estudiant o d'un mestre. No ha estat així. En canvi, sí que hem documentat multitud de compres per part d'estudiants (estudiants anònims, estudiants de no se sap què, estudiants en arts, estudiants en dret, etc) i notícies d'alguns docents.

Comencem la relació amb la notícia d'un anònim estudiant de l'Estudi General de Lleida que adquirí un text gramatical, el *Priscianus major* (nom amb què són coneguts els 16 primers llibres de les *Institutiones grammaticae* de Priscianus), per una lliura i mitja, a l'encant de béns d'un notari.⁷⁴⁵

En Bernat Gomar, estudiant (la descripció no precisa res més), és el comprador d'un cartipàs de *Grammatica* que havia pertangut a un beneficiat.⁷⁴⁶

Coneixem un cas semblant: entre els compradors de la biblioteca de Malla testimoniem Cosida, estudiant, però desconeixem de què. Va comprar tres còdexs, tots tres amb textos de Thomas de Aquino: dos amb el *Commentum in secundum et tertium*

⁷⁴⁴Acostumen a ésser fulls solts o inventaris als quals manquen els primers i darreres fulls; paleogràficament, però, els podem datar en aquest segle, raó per la qual els hem atorgat una data incerta i pràctica: 1400. D'altres, tot i ésser anònims, els hem pogut datar amb precisió.

⁷⁴⁵doc. 105, 10. 1427. Encant públic dels llibres relictos per Antoni de Font, notari i escrivà reial.

⁷⁴⁶doc. 138, 7. 1431. Encant públic dels llibres relictos per Guillem Pujol, beneficiat de l'església de Santa Maria del Pi i Sant Just de Barcelona.

Sententiarum i un tercer amb les *Quaestiones de veritate*.⁷⁴⁷

Entre els assistents a la subhasta dels llibres que havien pertangut a un lloctinent d'escrivà de ració de la Cancelleria trobem l'estudiant Jaume Gual, que en va adquirir un amb els *Soliloquia* d'Augustinus per poc més de set sous, i Bernat Busquets, estudiant, que per una mica més adquirí un *Flores sanctorum* en pergamins.⁷⁴⁸

En principi, sembla raonable que si enregistrem la compra d'un text anomenat *Alexandre* per part d'un estudiant l'hauríem de poder identificar amb el *Doctrinale* d'Alexander de Villadei (la identificació sempre és més precisa si, a més, ens ofereix el seu *incipit*, inconfusible: «scribere clericulis»). Però, com cal explicar l'existència, en un mateix document, del títol *Doctrinale* i el d'*Alexandre*? són sinònims?. Recordem també que un text de Galterus de Castellone, l'*Alexandreis*, va gaudir de gran difusió a casa nostra. Aquest és un dels problemes més freqüents amb què hem topat, perquè són molts els esments de textos amb el títol *Alexandre*; les identificacions, en aquest cas, les hem fetes en funció de les notícies de què disposem i, en la seva absència, ens hem limitat a plantejar la problemàtica. I aquest és el cas de la compra d'un *Alexandre* feta per l'estudiant Joan Puig.⁷⁴⁹

En la mateixa subhasta on participa l'estudiant anterior testimoniem la presència de l'estudiant en arts Joan de Lapacet. Va adquirir quatre còdexs: un text del gramàtic Petrus Helias sobre el *Priscianus major*, un text no gaire clar que podria correspondre a Alanus de Insulis, unes *Quaestiones super librum Physicorum* d'Aristoteles i, finalment, el *De ponto* d'Ovidius. Potser Guillem Joan Lloberes, estudiant en arts, era un company seu que el va acompanyar a la recerca de llibres. El cert és que va adquirir-ne només un: un text d'*Epistolae*. La descripció notarial no ens permet precisar més dades.⁷⁵⁰

L'estudiant en arts Joan Lor és el comprador d'un *Manipulus curatorum et clericorum* que havia pertangut a un beneficiat barceloní.⁷⁵¹

L'estudiant en arts Pere Ballester, «qui stà en casa de mossèn Bernat de Gualbes», el tenim testimoniats en dos instruments: en el primer, és el comprador d'una lectura sobre Boethius, *De consolatione Philosophiae*⁷⁵² i, en el segon, en l'encant de béns relictos per

⁷⁴⁷doc. 141, 15-16 i 25, respectivament. 1431. Encant públic dels llibres relictos per Felip de Malla, mestre en Arts i Teologia, canonge de la Seu i rector de Santa Maria del Pi.

⁷⁴⁸doc. 293, 3 i 24, respectivament. 1463. Encant públic dels llibres relictos per Antoni de Mur, lloctinent d'escrivà de ració.

⁷⁴⁹doc. 247, 10. 1449. Encant públic dels llibres relictos per Francesc de Vinyamata, beneficiat de Santa Maria del Mar.

⁷⁵⁰doc. 247, 15,18,44 i 58, respectivament (Lapacet) i 26 (Lloberes). 1449. Encant públic dels llibres relictos per Francesc de Vinyamata, beneficiat de Santa Maria del Mar.

⁷⁵¹doc. 69, 3. 1418. Encant públic dels llibres relictos per Pere Solà, prevere beneficiat de la Seu.

⁷⁵²doc. 160, 23. 1433. Encant públic dels llibres relictos per Joan de Fontcuberta, notari.

la vídua d'un apotecari, constatem la compra del *Del viribus herbarum versus* d'Odo de Meung (Macer, Masser) per uns pocs sous.⁷⁵³

Els tres còdexs jurídics que posseïa un personatge anònim, descrits en forma detallada, foren adquirits per un preu de 15 florins per l'estudiant en lleis (dret civil) Miquel Albiol; entre els textos identifiquem les *Institutae*, el *Codex*, l'*Infortiatum* i una *Lectura super Codicem et Digestum*, tots textos de dret civil⁷⁵⁴. Es dona la circumstància que, gairebé trenta anys més tard, el 1450, constatem una persona homònima que sembla ésser la propietària legítima d'uns textos que s'inventariaren en la biblioteca del notari Joan Ubach: l'*Inventarium seu Repertorium Speculi Guillelmi Durandi*, una *Summa* d'Azo i el text *In Infortiato, secunda pars* de Bartolus de Saxoferrato, com veiem tots tres textos també jurídics. En aquest segon esment, Albiol rep ja el qualificatiu de *missar*, reservat, entre d'altres persones, als llicenciats en dret. Es tracta de la mateixa persona? Pensem que sí.

Com ja vam veure, tres estudiants en dret, presumiblement canònic, de tres universitats diferents van adquirir còdexs d'una mateixa biblioteca. El primer és misser Pere Serra, estudiant de l'Estudi General de Lleida, que va adquirir unes *Decretales* per un elevat preu: 27 lliures i mitja; el segon és misser Tomàs Verí, estudiant a Tolosa de Llenguadoc: un *Sextus* i unes *Clementinae* per un total de gairebé 36 lliures; i, finalment, misser Jaume de Reverda, estudiant a Montpeller, va comprar una *Summa super Decretalibus* d'Henricus de Segusia per 22 lliures. Totes tres són compres de textos de dret canònic i a preus elevats.⁷⁵⁵

Finalment, i encara que no especifiqui que es tracta d'un estudiant, recollim la notícia lligada a Joan Boscà «menor de dies», és a dir, menor d'edat, que compra l'*Expositio super Boethium De consolatione* de Nicolaus Trevet a l'encant de béns relictos per un notari. En va pagar poc més d'una lliura.⁷⁵⁶

*

Pel que fa als docents, les notícies són més limitades. Tenim algun esment, com el que fa referència a un tal Costa, «lo mestre de les scoles», que adquireix un *Officiarium*, text en principi poc relacionat amb l'ensenyament.⁷⁵⁷

⁷⁵³ doc. 167, 3. 1433. Encant públic dels llibres relictos per Eulàlia, vídua d'en Bartomeu Senós, apotecari.

⁷⁵⁴ doc. 70, 1-3. 1419. Encant públic dels llibres relictos per un personatge anònim.

⁷⁵⁵ doc. 194, 41 (Serra), 42-43 (Verí) i 44 (Reverda). 1450. Encant públic dels llibres relictos per Francesc Bertran, canonge de la Seu.

⁷⁵⁶ doc. 148, 4. 1432. Encant públic dels llibres relictos per Bernat Nadal, notari.

⁷⁵⁷ doc. 49, 6. Encant públic dels llibres relictos per Joan Mestre, prevere beneficiat de l'església del monestir de Santa Eulàlia del Camp. Dues reflexions entorn d'aquesta notícia: segurament aquest mestre era també un clergue vinculat, com la mateixa institució de les escoles, al Capítol barceloní (és tracta potser de Bernat Costa, beneficiat

El bibliotecari major del Rei, Gabriel Altadell, conegut també pel seu treball de copista de llibres i com a difusor de l'escriptura humanística a Catalunya, en testar el setembre de 1465, recorda que un dels seus marmessors, el batxiller en arts Joan Ferrer, alhora «magistrum scholarium maiorum dicte civitatis Barchinone», tenia dos llibres seus: l'*Elegantiarum linguae latinae libri VI* de Lorenzo Valla i la *Politica* d'Aristoteles⁷⁵⁸. De ben segur que el treball d'Altadell a Nàpols, un dels principals centres humanístics en època d'Alfons el Magnànim, li va permetre adquirir sense gran esforç aquests dos textos i, molt possiblement, conèixer fins i tot Valla, que treballà per a la Cancelleria reial catalana a Nàpols entre 1435-48.

Finalment, tenim una darrera notícia que relaciona els docents i els llibres d'ensenyament. En Lluís Espanya, mestre d'escolars («magistro scholarum») resident aleshores a casa del Governador reial -on possiblement donava classes als seus infants-, va comprar a l'encant dels llibres relictos per un notari, un *Catholicon* de Johannes Balbus Januensis en dos volums, per un preu important per a aquest tipus de textos: més de 9 lliures.⁷⁵⁹

Per bé que les notícies de docents siguin ben poques, no per això deixen de ser importants.

* * *

Tot i la dificultat existent a l'hora de determinar la professió o l'estatus social d'alguns personatges, hem cregut interessant donar a conèixer en l'apèndix les seves biblioteques per les notícies libràries que subministren. Són els documents relatius a Joan de Ferrera (doc. 26), Pere Bertran (doc. 103), Bernat Gornal (doc. 172), Joan Gabriel Esplugues (doc. 269), Maria de Riusec (doc. 276), Margarida, vídua de Bonanat Florensa (doc. 277), Riambau de Cardona (doc. 289) i Joan Puig, de la ciutat de Vic (doc. 291).

Evidentment, l'anàlisi que presentem tot seguit impossibilita extreure cap conclusió, ja que no podem estudiar els llibres en funció del grup social a què pertanyien i la professió dels seus propietaris, per la qual cosa oferim una descripció sumària del seu contingut.

de la Seu? (69,1). I, molt possiblement també, en Costa fou un vell conegut del notari capitular Gabriel Canyelles, encarregat de l'elaboració d'aquests documents del beneficiat Joan Mestre (i de molts altres clergues barcelonins de l'època); per això, l'article definit «lo».

⁷⁵⁸La raó és un deute d'Altadell. Doc. 303. 1465. Testament de Gabriel Altadell, bibliotecari major del Rei Alfons el Magnànim.

⁷⁵⁹doc. 322, 6. 1470. Encant dels llibres relictos per Joan Ginebret, notari.

La biblioteca amb un major nombre de textos és la de Riambau de Cardona, entre els quals destacaríem el *Breviari d'amor* de Matfré Ermengaut de Béziers, una *Vida i mort d'Alexandre [Magne?]*, el *Ludus scacorum seu De moribus hominum et officiis nobilium* de Jacobus de Cessolis, la llengua del qual desconeixem, un *De prudentia* atribuït a Seneca i, finalment, un llibre *De navegar*, acompanyat en l'inventari per una dotzena de cartes de navegació (289, 1,8,10,7 i 5, respectivament).

Segueix en nombre de còdexs la de Joan de Ferrera, que n'és propietari d'onze, entre els quals una mena de tractat d'aritmètica o càlcul (la descripció el defineix com un llibre d'*Art de xifres*), dos exemplars de *Breviarium* i de *Sermones*, un *Flores sanctorum* «qui havia .I. bon plam de gruix» (és a dir, força gruixut), «unes *Tobies* sotiletas» (és a dir, el *Tobias* de Matthaeus Vindocinensis) i un text poc difós, per no dir gens, a les biblioteques del nostre aplec documental: el *Remediarium conversorum* de Petrus Londoniensis (26, 1, 2,3, 7,10, 11, 4 i 8, respectivament).

Del sis còdexs propietat de Joan Gabriel Esplugues els més destacables són un d'«*Hores de santa Maria* romanes...e en la derera fulla pintada la Deytat», la *Història de Valter e Griselda* de Bernat Metge, si la nostra identificació és correcta, i un exemplar de Boethius, el títol i la llengua del qual ignorem (269, 1,3 i 6, respectivament).

Així, en contrast amb les biblioteques de Ferrera i de Cardona, en trobem d'altres amb un, dos o tres llibres: per exemple, Pere Bertran, amb el curiós àlias de «Monyos», de la vila de Moseros (regne de València), té un «*Alexandre en romans*» (doc. 103)⁷⁶⁰, i Maria de Riusec, un *Llibre de [la Vida de] sant Llätzer* (doc. 276), mentre que Bernat Gornal posseïa un *Llibre d'Hores* i un desconegut *Llibre major* (doc. 172)⁷⁶¹ i Margarida, vídua de Bonanat Florensa, és també propietària d'un altre *Libre d'Hores* i de l'*Ethica* d'Aristoteles (doc. 277). Joan Puig, de la ciutat de Vic, en té tres: dos *Cançoners* anònims i un nou testimoni, inèdit, del *Corbaccio* de Boccaccio, la llengua del qual no ve facilitada per la descripció notarial (291, 2,3 i 1, respectivament).⁷⁶²

* * *

⁷⁶⁰Sobre la problemàtica associada a aquest títol, vegeu 12, 12.

⁷⁶¹Aquest segon llibre ja formava part, des del 13 de juny de 1434 i per donació de Bernat Gornal, de l'aixovar de la seva filla Magdalena.

⁷⁶²Un altre testimoni inèdit d'aquest text de l'humanista florentí és, com vam veure, el còdex propietat del jurista Lluís Destorrent (310, 51), en aquest cas en versió catalana.

Per acabar amb l'anàlisi de les biblioteques, cal assenyalar que tenim també una vintena de documents dels quals no hem pogut saber el nom ni la professió de la persona propietària dels béns que s'inventariaren o que se subhastaren (a vegades, fins i tot, ha estat difícil datar-los, però ho hem fet seguint criteris paleogràfics i arxivístics)⁷⁶³. Són els documents **5, 6, 8, 9, 16, 35, 44, 54, 70, 76, 78, 81, 96, 163, 229 i 265**; altres, encara que anònims, presenten alguna particularitat: docs. **11** (persona de la vila de Santa Coloma, encara que no precisi exactament quina vila d'aquest nom), **77** (en Besanta? almenys aquest és el nom que figura al marge superior dret de l'inici de l'inventari), **206** (en Jaume Salom, prevere? No podem precisar-ho amb rotunditat), i, finalment, **323-324** (inventari i encant d'un personatge anònim presos a instàncies de Marc Canyís, prevere i marmessor del difunt).

⁷⁶³L'escriptura i, en segon terme, la classificació arxivística actual han estat els elements presos en consideració per a datar aquests documents.

CAPÍTOL IV

ELS CLÀSSICS A LA BIBLIOTECA D'EN BERNAT

D'ESPLUGUES, NOTARI DE BARCELONA (1433)

Amb un títol que recorda intencionadament l'estudi de J.Rubió i Balaguer⁷⁶⁴, hem volgut dedicar un apartat a la biblioteca, excepcional per a l'època, del notari Bernat d'Esplugues. Com ja hem dit en la introducció del nostre treball, un dels aspectes que permetria un *Corpus* sobre catàlegs de biblioteques seria la paulatina introducció dels clàssics i dels textos dels humanistes italians per a mesurar allò que la historiografia defineix com el fenomen de l'Humanisme, un dels trets més característics del qual és la recuperació i estudi dels clàssics greco-latins.

Abans d'entrar en l'estudi de la biblioteca «humanística» del nostre notari, creiem que és imprescindible exposar la problemàtica del terme *Humanisme*, encara que sigui de forma molt breu. Com és sabut, existeix una tradició erudita a Catalunya que assigna als anys que van entre les primeres mencions de Petrarca el 1388 -amb la traducció del seu *Griseldis* per Bernat Metge- i la mort de Joan Rois de Corella, el 1497, un període historiogràfic que exhibeix l'etiqueta d'*Humanisme català*, els representants més destacats del qual són A.Rubió i Lluç⁷⁶⁵, J.Ruiz Calonja, Martí de Riquer⁷⁶⁶, M. Olivar, M.Batlloori, etc. Des de fa ja

⁷⁶⁴J.RUBIÓ I BALAGUER, «Els clàssics a la biblioteca de Pere Miquel Carbonell», *Miscel·lània Crexells*, Barcelona 1929, pp. 205-222. Recentment, al *XIIè Col·loqui de la Societat Catalana d'Estudis Clàssics. Ciutat de Mallorca, 1-4 febrer 1996*, les actes del qual són en premsa, hem ofert una primera i breu aproximació al contingut d'aquesta llibreria, de la qual tenim estudis en curs d'elaboració.

⁷⁶⁵En el treball *El Renacimiento clásico en la literatura catalana: discurs de recepció en la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* (1889), J.RUBIÓ I LLUÇ aposta clarament per un Humanisme català des de les darreres dècades del segle XIV. A aquest, en segueixen d'altres: «Joan I humanista i el primer període de l'humanisme català», *Estudis Universitaris Catalans*, 10 (1917-18), pp. 1-117; *Documents per a l'estudi de la cultura catalana mig-aval* (1914-21), 2 volums; etc.

molts anys alguns autors insisteixen en la inexactitud de la designació i en les confusions que comporta i intenten precisar més el contingut del mot Humanisme: per exemple, són interessants, en aquest sentit, els treballs de J.Rubió i Balaguer⁷⁶⁷, i, darrerament, els de L.Badia i F.Rico⁷⁶⁸. En paraules de L.Badia: «No hi hagué un període humanístic presidit per Joan I i Bernat Metge. En canvi, hi hagué humanistes i trets de cultura humanística, i aquests humanistes i aquests trets de cultura humanística es poden anar detectant des de les darreres dècades del XIV a les darreres del XVII» (op.cit., p.65). Per tant, alguns dels nostres notaris, podem anomenar-los *humanistes*, sempre i quan recordem que aquell fenomen és més propi de finals del s.XV i principis del XVI.

El que a nosaltres ens interessa d'aquest debat és el paper que els notaris hi podien jugar. Abans d'acabar el segle XIV ja es promogué a Catalunya un «moviment literari», de molta transcendència, que cristal·litzà en l'aparició d'una sèrie de professionals ben disciplinats en la llengua llatina. Amb anterioritat a aquest moviment, alguns clàssics ja eren coneguts a la Cort reial, especialment a la dels reis Pere el Cerimoniós i a la dels seus fills Joan I i, més tard, Martí l'Humà. Des de la cort d'Avinyó, a més, i sobretot per la intervenció de Juan Fernández de Heredia, es vulgaritzà els autors grecs directament, avantçant-se al Renaixement clàssic universal i fent realitat un dels desigs més grans de Petrarca. A partir de 1380, a les cancelleries oficials catalanes, a causa del gran coneixement del llatí dels oficials reials, i també pel fet que alguns d'ells acostumaven a realitzar estades periòdiques de treball o completaven llur formació de juristes -és el cas dels protonotaris a Itàlia (en ple fenomen del *Quattrocento*), s'introduí la influència del classicisme; i de la veneració sentida pels antics, es deriva un culte per la forma literària que restà plasmat tant en la prosa oficial llatina com en la catalana, fenomen ja estudiat magistralment per J.Rubió i Balaguer, entre d'altres; dos exemples de la qual són el preàmbul sal·lustí del document de donació reial dels llibres històrics a la biblioteca del monestir de Poblet i l'elogi de l'Acròpolis d'Atenes, obres, totes dues, del protonotari Bernat Miquel († 1384).

⁷⁶⁶L'obra més representativa sobre la seva posició és *L'Humanisme català (1388-1494)*, Barcelona 1934.

⁷⁶⁷Alguns títols fonamentals són: «Sobre els orígens de l'Humanisme a Catalunya», *Bulletin of Spanish Studies*, 24 (1947), pp. 88-98; *De l'Edat Mitjana al Renaixement*, Barcelona 1948; «Influència de la sintaxi llatina en la Cancelleria catalana del segle XV», *Boletín de Dialectología Española*, 33 (1954-55), pp. 357-364; «Sobre Sal·lusti a la Cancelleria catalana els segles XIV-XV», *GAKS*, 21 (1963), pp. 233-249; els diversos articles sobre el clima cultural del XV i del XVI reunits a *La cultura catalana del Renaixement a la Decadència*, Barcelona 1964; el recull de documents fet en col·laboració amb J.M.MADURELL: *Documentos...*, op.cit. [Molts d'aquests articles, i d'altres, es troben avui reunits al vol. VIII de les «Obres de J.Rubió i Balaguer», *Humanisme i Renaixement*, Barcelona 1990].

⁷⁶⁸Conscientment, no hem volgut estendre'ns en les aportacions bibliogràfiques de cadascun dels autors, llista que, a més, no és exhaustiva, perquè el problema sobre l'anomenat *Humanisme català* està ben tractat i exposat, amb un recorregut bibliogràfic complet, en el treball de L.BADIA, «L'Humanisme català: formació i crisi d'un concepte historiogràfic», *Actes del V Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura catalanes. Andorra, 1979*, Barcelona 1980, pp. 41-70; en aquesta línia desmitificadora s'inscriu el treball de F.RICO, «Petrarca y el *Humanismo catalán*», *Actes VI Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura catalanes. Roma, 1982*. Barcelona 1983, pp. 257-291.

Aquest fet tingué molta importància en la penetració de l'humanisme a Catalunya, ja que el conreu del gènere epistolar en llatí hi contribuí eficaçment. Un dels testimonis conservats és l'epistolari, custodiat a la Biblioteca Colombina de Sevilla, de Bartomeu Sirvent, secretari i protonotari reial de Joan I, gran bibliòfil i dilectant dels clàssics⁷⁶⁹. Sota el mecenatge d'aquest rei i el dels seus successors, un bon grup de funcionaris manifestaren una notable preocupació per l'estil en el carteiig retòric en llatí: Pere Guitard, Pere de Benviure, Lluís Carbonell i el seu deixeble Pere Despont, Guillem Ponç i, sobretot, Bernat Metge, el suposat iniciador de l'humanisme català⁷⁷⁰, que, ja a l'any 1388, compongué la seva traducció del *Griseldis* de Petrarca. L'epistolografia encara rebé una influència més directa dels humanistes italians sota el regnat d'Alfons el Magnànim, rei de Nàpols des del 1442, atès que molts d'ells entraren al servei del monarca, com Lorenzo Valla, Bruni d'Arezzo, Leonardo Giovanni Pontano, etc. Al seu costat es formaren Pau Nicolàs, Joan Olzina, Francesc Martorell i, sobretot, Arnau de Fonolleda. Tot i els intents de localitzar Bernat d'Esplugues dins del cercle cancelleresc de l'últim representant del Casal de Barcelona, Martí l'Humà (1396-1410) i dins el dels primers monarques de la casa Trastàmara, abans de la seva mort el 1433, no hem trobat cap indici de la seva existència en els treballs consultats, alguns amb nòmimes d'escrivans i funcionaris⁷⁷¹. Però creiem que una biblioteca com la seva i en aquella data no pot formar-se sense un coneixement previ, segurament *in situ*, de l'existència dels humanistes italians i dels clàssics greco-llatins, molt viva a Itàlia durant la primera meitat del segle XV. Traductors de llengües clàssiques i de l'italià renaixentista són altres personatges que estigueren relacionats amb la Cancelleria o amb la cort dels monarques: Guillem Nicolau, Guillem de Copons, Martí de Viciana, Antoni de Vilaragut, Nicolau Quilis, Ferran Valentí, Lluís de Fenollet, etc. fins arribar al notari, arxiver i bibliòfil Pere Miquel Carbonell, aquell de qui J. Rubió i Balaguer, com dèiem al principi, donà a conèixer un inventari de llibres amb una forta presència dels clàssics.

Així, aquest llarg preàmbul potser haurà servit per a precisar el terme «humanista» aplicat a un notari de Barcelona el 1433: no parlem d'un estudiós rigorós, un filòleg que intenta establir les seves edicions originals, sinó més aviat d'una persona interessada pels clàssics, pels seus temes i la seva escriptura, amb un interès més de col·leccionista que no

⁷⁶⁹Tot i tenir un jurista homònim (doc. 124), la cronologia no ens permet afirmar que es tracta d'aquest protonotari reial.

⁷⁷⁰No és un fet casual que a Catalunya, i coincidint amb els treballs més importants de Rubió i Lluch, s'adoptés el nom de *Fundació Bernat Metge* -que endegà la col·lecció homònima de traducció al català dels textos greco-llatins; en canvi, a França, és l'*Association Guillaume Budé* qui patrocina la col·lecció «Les Belles Lettres» de traduccions bilingües. B.Metge era un escrivà de la Cancelleria de finals del s.XIV, G.Budé, en canvi, fou un humanista -en la seva accepció estricta: d'entre els seus treballs, en destaquen alguns de tipus filològic- que va viure entre 1467 i 1540 a París.

⁷⁷¹Com ja indiquem en l'aplec documental, tot i els dubtes inicials, podem assegurar l'existència de Bernat d'Esplugues -del qual conservem encara tres protocols de la seva activitat com a fedatari a l'AHPB, datats entre 1402 i 1429-, i els trets paleogràfics de l'inventari, en una cursiva típica de la seva època, amb la qual cosa el vol.969 (*Notariales*. ACB) és un protocol autèntic i la relació inèdita de llibres, única.

pas de filòleg crític. És aquesta accepció d'adjectiu, la que nosaltres volem fer servir.

Coneixem, pel que fa als notaris públics de la ciutat de Barcelona, exemples concrets d'alguns d'ells, que realitzaren estades a Itàlia per a millorar la seva formació o per a desplegar activitats extraprofessionals -com a procuradors de particulars i, especialment, per encàrrec del municipi-. Aquest és el cas, per exemple, d'Antoni Vinyes, notari, polític i ambaixador; com també de Bartomeu Costa *senior*⁷⁷², Gabriel Devesa, Joan Ginebret⁷⁷³ i Francesc Terrassa⁷⁷⁴. Una anàlisi paleogràfica acurada de llurs registres notariais potser ens il·lustraria sobre un contacte cultural efectiu amb Itàlia: l'adopció de l'escriptura humanística en seria un primer indicatiu; anàlisi interessant, però que sobrepassa l'objectiu del nostre estudi.

Quins elements tenim per a suposar que Bernat d'Esplugues va ésser a Itàlia? la biblioteca de què disposa n'és el principal. Sense cap mena de dubte, en referència al coneixement i possessió d'obres d'autors greco-llatins, la seva és la biblioteca conservada més significativa dels notaris medievals barcelonins -i, gosariem dir, de potser tota la societat barcelonina del primer terç del segle XV, tal com es desprèn dels inventaris conservats i que hem recollit en aquest treball-. Dotada de pocs textos professionals, posseïa gairebé tots els clàssics i molts autors medievals, amb un ventall d'obres realment impressionant. Tot i les explicacions que donem en identificar els còdexs del document en l'apèndix (doc. 164), creiem interessant oferir aquí, encara que sigui breument, una relació dels manuscrits trobats.

Un primer grup de clàssics el constitueixen els autors grecs traduïts a la llengua llatina, amb dos de filòsofs i un de científic⁷⁷⁵:

⁷⁷²El doc. XLIII de la nostra tesina inèdita de Tercer Cicle, *Les biblioteques dels notaris i escrivans a la Barcelona d'època baix-medieval...*, correspon al seu testament.

⁷⁷³Al qual corresponen els docs. 321-322 (inventari i encant) del nostre apèndix documental.

⁷⁷⁴Alguns d'aquests escrivans consten en el documentat estudi de J.M.MADURELL, *Mensajeros barceloneses en la corte de Nápoles de Alfonso V de Aragón (1435-1458)*, Barcelona 1963.

⁷⁷⁵Alguns d'aquests textos són únics en l'inventari, però per a d'altres, en tenim una, dues o més referències; per a facilitar la lectura d'aquest apartat, donem, entre parèntesi, el número d'identificació (la nota explicativa del doc. 164), on es recull tota la relació d'obres d'un autor que hem pogut identificar dins de l'inventari de Bernat d'Esplugues. Alguns dels títols no han estat identificats en els repertoris i diccionaris consultats, per a la qual cosa fem servir l'asterisc (*); tanmateix, entre claudàtors hem escrit els títols més representatius d'un autor als quals creiem que fa referència un esment molt genèric o sense títol, i també aquells que són massa imprecisos com per afirmar-ne amb rotunditat l'autoria).

Aristoteles (nº 35): *Politica, Economica, Rhetorica, Etica, *De pomo, *Nicoxie, *Secretum secretorum, *De bona fortuna, *De fisonomia*
Plato (nº 94): *Gorgias*
Ptolomeu (nº 2): *Quadripartitum*

Després trobem el grup dels clàssics llatins, el més nombrós de tot l'inventari, amb representants dels diversos gèneres literaris. Tot i la dificultat d'establir una divisió estricta dels diferents autors (alguns dels quals podrien ser inclosos en més d'un gènere), creiem que pot ser pràctic oferir la relació d'aquests clàssics ordenats per temàtiques, com la històrico-biogràfica:

Cassiodorus (nº 87): *Libri variarum*
Julius Caesar (nº 39): *De bello Gallico*
Lucius Annaeus Florus (nº 112): *[Epitoma de Tito Livio]*
Sallustius (nº 109): *De Catilinae conjuratione*
Suetonius (nº 55): *De vita duodecim Caesarum*
Titus Livius (nº 8): *Ab urbe condita*

la poesia (satírica, amorosa, pagana o cristiana, etc.), molt ben representada i amb una impressionant col·lecció de textos i autors, d'alguns dels quals tenia més d'un exemplar:

Caecilius Statius (nº 14): *Achilleis*
Horatius (nº 50): *Epistolae, Ars poetica*
Juvenalis (nº 101): *[Satyrae]*
Lucanus (nº 34): *[Pharsalia]*
Ovidius (nº 5): *Metamorphoseos, De arte amandi, De medicamine faciei femineae, Epistolae [ex Ponto], De tristibus, *De speculo, *De vetula.*
Persius (nº 89): *Satyrae*
Prudentius (nº 138): *Sychomachia*
Virgilius (nº 48): *Eneida, Bucolica, Georgica*

la retòrica i l'oratòria compta també amb els clàssics per excel·lència:

Quintilianus (nº 1): *De institutione oratoria*
Seneca rethor (nº 78): *Declamationes*
M.T.Cicero (nº 10): *De oratore, De finibus bonorum et malorum, De officiis, Tusculanae quaestiones, De amicitia, De divinatione, De paradoxis, De senectute, De natura deorum, Philippicae, *De fato, *Rhetorica vetus et nova.*

posseïa també obres de teatre (comèdia i tragèdia) que s'alternaven amb d'altres més serioses de contingut filosòfic:

Terentius (nº 68): *[Comoediae]*
Seneca (nº 43): *Epistolae, Tragoediae, *De proverbiiis,*
**Parabola, *De quattuor virtutibus.*

A més d'alguns autors que podrien classificar-se dins dels grups que hem establert, d'altres són autors de novel·les, tractats científics, militars, artístics, etc:

Apuleius (nº 92): *De asino aureo [Metamorphoseos], Florida, De magia*
Lactantius (nº 17): **De falsa religione*
Macrobius (nº 167): *Commentarium in Somnium Scipionis*
C. Plinius C. Secundus, el Jove (nº 109): *Epistolae*
Servius (nº 185): *Commentum super Virgillii Aeneidorum, Bucolicorum et*
Georgicarum librum
Valerius Maximus (nº 21): *[Factorum ac dictorum memorabilium]*
Vegetius (nº 143): *De re militari*
[Vitruvius] (nº 74): *De architectura.*

A aquesta llista d'autors clàssics, única i importantíssima per a una biblioteca de manuscrits de l'any 1433, s'hauria d'afegir el llistat d'autors cristians i medievals, amb els principals Pares de l'Església, teòlegs escolàstics, tractadistes filosòfico-polítics, poetes i narradors, etc. (pensant, però, que, a l'Edat Mitjana, el text d'un autor, en major o menor mesura, sempre conté certa càrrega religiosa). Sense estendre'ns gaire, podríem apuntar els següents:

Sedulius (nº 138): *De carmine paschale*
Agustinus (nº 12): *De civitate Dei, Confessiones, Epistolae ad Volusianum*
Beda Venerabilis (nº 4): *Liber scintillarum*
Isidorus Hispalensis (nº 15): *Etymologiae, De summo bono seu Sententiae*
Orosius (nº 69): *De ornesta mundi*
Thomas de Aquino (nº 102): *Commentum in Aristotelis Ethicorum*
Petrus Comestor (nº 73): *Historia scolastica*
Hugo de Sancto Victore (nº 166): *De arrha animae*
Ramon de Penyafort (nº 177): *Summa*

Averroes (nº 40): **Commentum...super metaphysice et de anima ac phisicorum libris*
Boethius (nº 76): *De consolatione philosophiae*
Jacobus de Cessolis (nº 83): *Ludus scacorum De moribus hominum et officiis nobilium*
Galterus Burlaeus (nº 82): *De vita et moribus philosophorum*
Johannes Saresberiensis (nº 22): *Policraticus sive De nugis curialium et vestigiis*
philosophorum
Aegidius de Roma (nº 26): *De regimine principum*

Guido de Columna (nº 42): *Historia destructionis Troiae*
Gaufridus de Vinosalvo (nº 71): *Poetria nova*

...

Un grup nombrós el constitueixen també textos relacionats més estretament amb la seva professió d'escrivà del Consell de la ciutat. Sorpren, això sí, que de tractats d'*ars notariae* només tingui els clàssics de Rolandinus Passagerii i un dels seus glossadors, Petrus de Unsola, a més d'un tractadet molt difós per a actuacions en el camp judicial. Més llarg i representatiu és el grup constituït pels manuscrits d'*ars dictandi* -amb un bon nombre de textos d'autors d'origen italià (Brescia, Florència, Signa, Roma, Càpua) i un text anònim de la cancelleria de Nàpols-. Un darrer grup esta format per les obres pròpies de l'ensenyament: lèxics, diccionaris, etc. i on els antics Cató, Macrobi i Isidor també poden ésser inclosos.

Rolandinus Passagerii (nº 32): *Summa de arte notaria, Aurora, Flos ultimarum voluntatum*
Petrus de Unsola (nº 56): *Practica artis notariatus*
Roffredus Beneventanus (nº 176): *Libellus de ordine iudiciorum*

Albertanus Brixiensis (nº 114): [*De doctrina dicendi atque tacendi*]
magister Bene (Bonum) de Florència (nº 140): *Candelabrum*
Petrus Blesensis (nº 31): *Epistolae, Verbal*
Boncompagnus Bononiensis (nº 144): [*De arte dictaminis*]
Guido Faba (nº 165): *Summa dictaminis*
Ricardus de Pophis (nº 171): *Summa dictaminis secundum stilum Romanae curiae*
Thomas de Capua (nº 113): *Epistolae artis dictandi*
Petrus de Vineis (nº 54): *Dictamina*
anònim (nº 130): *Stilus litterarum Regni Neapolis*

Johannes Balbus Januensis (nº 182): *Catholicon*
Guillelmus Brito (nº 13): *Summa de vocabulis Bibliae*
(Ps) Cato (nº 139): *Disticha*
Isidorus Hispalensis (nº 15): *Etymologiae*
Macrobius (nº 167): *Commentarium in Somnium Scipionis*
Papias (nº 13): *Elementarium doctrinae rudimentum*

Cal remarcar l'absència absoluta de textos en català d'autors com Eiximenis o Llull, per exemple, molt comuns en biblioteques coetànies. No ens estendrem més. Possiblement la llista d'autors i obres hauria estat més gran si haguéssim identificat tots els textos, però,

Invectiva ... in Antonium Lusum de [florentina] republica male sentientem
De fato, fortuna et casu
De saeculo et religione
De tyranno

Hem deixat pel final l'anotació d'un text únic, que no hem trobat en cap dels inventaris transcrits en les nostres recerques d'arxiu ni en les lectures bibliogràfiques que hem fet. L'inventari l'anomena «Marinus Sanuda, *De conservacione fidelium et conversione infidelium*» (nº 9). Nosaltres creiem que es tracta de l'obra *Informatio prelatorum ad conversionem infidelium* de Marino Sanudo senior (1270 - ca. 1343), escriptor venecià, cinc membres de la família del qual foren *duces* de la Republica nord-italiana al llarg de la història. Tot i la no coincidència exacta del títol, la seva temàtica (el text, fruit dels viatges de l'autor per Orient, és una defensa de la idea de Creuada) s'ajusta força al que inventariaren el 1433.

A més dels textos italians, altres informacions ens indueixen a pensar en aquella hipòtesi, tot i que són dades que no permeten afirmar amb rotunditat l'estada de Bernat d'Esplugues a la península italiana.

Així, en el seu inventari s'enregistra un còdex anomenat *Stilus litterarum Regni Neapolis* (nº 130). Aquest text de tipus epistolar, dins de les obres que podríem qualificar d'*ars dictandi*, és excepcional perquè es refereix a una cancelleria concreta, la de Nàpols, ja que, d'altres esments semblants de l'apèndix⁷⁸⁰ no recullen aquesta precisió. Relacionat també amb l'*ars dictandi* és el d'un «magister Bene o Bonum» de Florència, anomenat *Candelabrum* (nº 140), únic esment de tot el treball. Finalment, un altre text amb el qual podríem basar una estada del nostre notari a Itàlia és un *Formularium curie Romane* (nº 171). A la mateixa nota, el notari inventarià una segona obra (o potser parla de la mateixa?): les «*Letres de Ricardus de Pofis*». D'aquest *dictator* coneixem una *Summa dictaminis secundum stilum Romanae curiae*, tractat d'*ars dictandi* per a ús dels notaris de la cancelleria papal: la seva difusió a les escrivanies barcelonines, si ho hem de deduir a partir de les notícies que posseïm, no sembla gens excepcional.⁷⁸¹

Altres elements únics en l'apèndix documental, relacionats amb la llengua i l'escriptura d'alguns dels còdexs, també s'explicarien millor si els assignàvem un origen italià -encara que, com ja hem dit, la circulació de textos a l'Europa d'època baix-medieval, com

⁷⁸⁰Per a la relació completa de còdexs semblants, vegeu 104, 15.

⁷⁸¹A més de Bernat d'Esplugues, els notaris Jaume Carrera (17, 14), Francesc Fonolleda (59, 1) i Joan Escuder (91, 1), entre d'altres, eren propietaris d'aquest text.

ja succeïa molts segles abans, és una realitat innegable-⁷⁸². Bernat d'Esplugues posseïa dos còdexs en italià: una *Eneida* de Virgilius «en vulgar prosahic italià» (nº 63) i un *Dictat de rims* «scrit...en vulgar...de lengua toscana» (nº 133). L'*incipit* i l'*explicit* d'ambdós manuscrits no presenten cap dubte.

El detallisme del notari que inventarià la biblioteca de Bernat d'Esplugues fa que anoti un «libre petit scrit en paper, de letra manuda italiana...en què ha algunes *Istòries Romanes*»! (nº 170), còdex, però, escrit en llatí, segons que es pot deduir de l'*incipit* i l'*explicit* que transcriu. Si no és per la llengua, per quina raó el notari li assigna aquesta procedència? D'entre les raons que es poden adduir hi ha la possible comparació amb altres còdexs italians del notari difunt, algun signe codicològic explícit del seu origen (un escut, marca, senyal, etc) o, simplement, una indicació, un apunt oral d'algun dels testimonis, que coneixien la vida de Bernat, en el moment de redactar l'inventari.

* * *

Ja hem apuntat abans que els intents de localitzar la presència de Bernat d'Esplugues en els treballs sobre les cancelleries catalanes, publicats fins ara, han estat infructuosos. La recerca arxivística ens ha ajudat a anar definint la seva personalitat. A l'Arxiu Històric de Protocols es conserven tres protocols seus, datats entre el 1402 i el 1429, els quals hem examinat detingudament, i l'única dada digna d'interès és el seu *signum* notarial personal i un full, cosit a un protocol d'escriptures esparses, en què una notícia indirecta ens diu que els protocols, l'arxiu notarial de Bernat d'Esplugues, va passar al notari Manuel Damer; malauradament, com succeeix amb molts d'altres fedataris, de qui només tenim notícies de les seves actuacions, d'aquest notari tampoc no s'han conservat els protocols fruit de la seva activitat.

Tanmateix, paleogràficament, el pas per Itàlia que nosaltres suggerim no ha tingut el seu reflex en l'escriptura dels protocols conservats: és una gòtica cursiva comuna, com la de la gran majoria de protocols coetanis (és difícil que fos d'altra manera: els escriptors eren, generalment, els encarregats d'escriure tot allò que el notari havia de protocol·litzar i, probablement, en cas d'haver sojornat a Itàlia, Bernat d'Esplugues no hauria vingut acompanyat d'escriptors italians, sinó que els hauria contractat aquí, a Barcelona. Tot i que, entre els testimonis que signen el seu inventari de béns, trobem un escrivà que sembla estranger («Galdo Rossart, scriptor»), potser de la seva pròpia escrivania? Per això la cal·ligrafia no és l'escriptura humanística, que trigaria encara una mica a arribar a la Ciutat Comtal i, més encara, a imposar-se dins del camp librari).

⁷⁸²Per a època altomedieval comptem ja amb multitud d'estudis. L'any 1988, el Servei de Publicacions de la Universidad de Santiago de Compostela publicà les Actes del *Coloquio sobre la circulación de códices y escritos entre Europa y la Península en los siglos VIII-XIII*, que es va celebrar l'any 1982 en aquesta Universitat.

Hem analitzat amb deteniment, full a full, l'inventari de béns del nostre notari per veure si podíem extreure més dades sobre una possible «pista italiana» (recordem que el volum és el 969 de la sèrie *Notarials* de l'Arxiu Capitular de Barcelona).

Com diem en el regest de l'apèndix documental (doc. 164), i com consta en diverses anotacions de l'inventari -en llatí i en català-, en morir Bernat d'Esplugues era «notari e scrivà del Consell de la Ciutat» de Barcelona. El primer alberg de la seva propietat, i el més important, que se'ns descriu -n'hem individualitzat almenys tres, un a la seva població d'origen: Vilafranca del Penedès-, confirma la proximitat de la seva vivenda al lloc de treball: «lo qual lo dit deffunt havia e possehia en la ciutat de Barchinona, assats prop la Casa del Consell de la dita ciutat» (f. 1r). A més, entre els llibres de l'inventari també s'anotà un luxós «*Valerius Maximus* en pla...cubert de posts ab cuyr vermel empremtat ab senyals Reyals e de la Ciutat» (nº 84), el qual potser va pertànyer en algun moment al Consell municipal i, per circumstàncies que desconeixem, va passar a mans del notari bibliòfil. No és l'única notícia de tipus heràldic que hem trobat en l'inventari⁷⁸³, però sí que és la identificació que ofereix menys dificultats.

Després de la descripció dels llibres, que ocupa gran part de la relació de béns (ff. 14v-39v), s'inventarien «les cartes», és a dir, les escriptures i documents personals de Bernat d'Esplugues. La llarga descripció del contingut de cadascun dels documents (vendes de censals i terres, àpoques, etc.), amb una cronologia del primer terç del segle XV -recordem que ell morí el 1433-, permet comprovar l'existència, en el temps del nostre notari, d'altres fedataris perfectament documentats: Gabriel Canyelles, Guillem Andreu, Arnau de Millars, Julià de Roure, Arnau Lledó, Joan Torró, Joan de Fontcuberta, Francesc Fuster o Pere Suau, per exemple.⁷⁸⁴

A través d'aquests documents també hem pogut esbrinar certa informació sobre la seva família. El seu pare, ja mort, es deia Ferrer d'Esplugues, i la seva mare Constança, i ambdós eren oriünds de Vilafranca del Penedès. Bernat, a la seva mort, encara posseïa un alberg modest en aquesta població. A la fi de l'inventari es veu clarament com és un altre fedatari, amb una cal·ligrafia diferent, el que inventaria els pocs béns de què disposava allà.

⁷⁸³Els altres dos esments que tractem d'identificar són: «E en la primera carta són pintades les armes d'Aragó e un altre de un leó deurat ab una barra de .III. cevalles» (n. 51) i «ab letres istoriades d'aur e de diverses colo[r]s, e ab un scut blau ab dues flo[r]s de lir blanques» (n. 62).

⁷⁸⁴D'alguns d'ells es conserven protocols coetanis a la vida de Bernat d'Esplugues a l'AHPB, l'ACB i l'AHCB, principalment. Fins i tot, d'alguns d'ells hem conservat algun document per al nostre treball: és el cas de Joan de Fontcuberta, que morí un any abans, del qual tenim l'encant de béns (doc. 160). Creiem que és innecessari donar les dates extremes de la seva actuació com a fedataris: es pot consultar a l'*Índice cronológico...* de J.M.MADURELL i al *Catàleg dels protocols...* de LL.CASES. A la nota 185 del seu inventari, per exemple, constatem la presència de Mateu de Tesarach, un notari que apareix repetidament en d'altres documents i del qual es conserva a l'AHPB un únic protocol datat entre 1435-1436; en aquesta nota, s'enregistra com torna als marmessors del difunt un text de Servius Grammaticus, *Commentum super Virgillii Aeneidorum, Bucolicorum et Georgicarum librum* que aquell li havia prestat.

La muller del nostre notari es deia com la seva mare, Constança, i va ésser, com a usufructuària dels béns del marit, la que ordenà la realització de l'inventari; els hereus, a parts iguals, foren els fills comuns del matrimoni: Rafael i Joan.

Com a testimonis de l'inventari trobem Pere Truyols, prevere beneficiat de l'església de sant Miquel [de Barcelona], Pere Sayol, ciutadà, i Galdo Rossart, *scriptor* de Barcelona (de l'escrivania de Bernat d'Esplugues, de la del notari que protocol·litzà l'inventari o d'una altra de diferent? En qualsevol cas, el seu nom no és gaire comú a l'època i podria tractar-se d'un estranger).

El testament, en cas d'haver estat localitzat, potser ens hauria ofert més dades sobre la seva vida i hauríem conegut el destí final de la seva biblioteca; tanmateix, un encant dels seus llibres ens hauria proporcionat una informació de primer ordre sobre els compradors i preus. Tot i això, no perdem l'esperança de trobar, en les nostres recerques arxivístiques i bibliogràfiques, aquella dada aïllada que ens permeti establir, de forma fefaent, la relació, del tipus que sigui, que Bernat d'Esplugues va poder tenir amb l'Humanisme italià.

Amb tot, no hem de deixar de pensar que aquesta biblioteca és del tot excepcional. Si volguéssim, a partir d'aquest document, extreure conclusions sobre els manuscrits que posseïen els escrivans i notaris barcelonins a la Baixa Edat Mitjana, els resultats serien una distorsió de la realitat de l'època: malgrat la presència, tímida, d'alguns textos dels clàssics i d'humanistes italians, la biblioteca-tipus dels notaris de la ciutat comtal podria ser qualificada de tècnico-professional i amb trets, encara, molt medievals.

CAPÍTOL V

LA CIRCULACIÓ DEL LLIBRE

Aquest capítol vol recollir una problemàtica íntimament relacionada amb el món del llibre: la seva circulació. La documentació que presentem en apèndix dóna multitud d'exemples de llibres posseïts per vies com el llegat testamentari, el préstec o la penyora: n'hem recollit alguns. Lligat amb la possessió hem elaborat un exemple amb un objectiu clar: mostrar la dispersió d'un lot de llibres, concretament tretze còdexs, que passà d'un únic propietari, Pere de Valls (Doctor en dret civil i ciutadà de Barcelona), que els havia adquirit el 1460 a en Jaume March, cavaller i senyor del castell d'Eramprunyà, a vuit propietaris diferents, després de la seva mort el 1466, a través d'una sèrie d'alienacions que realitzà la seva vídua en un període de temps molt curt (entre 1466-69 i els compradors foren els canonges Francesc Colom i Antoni Gençà, el notaris reials Antoni Lombart i Pere Sasala, el religiós de Sta. Maria de Natzaret de Barcelona fra Joan Martí, els mestres en arts i medicina Miquel de Santmartí i Francesc de Requesens i, finalment, el llibreter Antoni Ramon, àlies Corró). L'originalitat d'aquest exemple, paradigmàtic de la mobilitat dels còdexs i els diversos canvis de propietat, rau en què l'hem pogut il·lustrar a partir de la documentació dels *manuals comuns*⁷⁸⁵, i és una mostra clara de les possibilitats que ofereixen, per a l'estudi del còdex, els milers de protocols conservats en els diferents arxius si se'ls explota d'una forma sistemàtica i aprofundida.

En un altre apartat del nostre treball⁷⁸⁶ ja hem parlat breument dels problemes que planteja la utilització de fonts com els inventaris a l'hora de fer un estudi sobre el fenomen de la lectura en un període determinat, així com sobre la identificació entre llibre posseït i llibre llegit, degut que aquella font (així com els testaments), és poc clara pel que fa al

⁷⁸⁵Qualsevol encant de llibres del nostre treball dóna també un important nombre de compradors, en algun cas major que els vuit de què tenim notícia en aquesta exposició, però són instruments notariaus que es conserven en els *llibres especials* d'inventaris i encants, i no pas en els *manuals comuns*.

⁷⁸⁶Concretament en el dedicat als «Inventaris *post mortem*» dins del «Capítol II: la documentació notarial».

procés de formació de la biblioteca, a la seva evolució en el temps. Les preguntes que ens podem plantejar en estudiar una biblioteca són múltiples i, moltes, irresolubles: quan i per què una persona inicia una biblioteca? quant de temps necessitaren? quins llibres heretaren, quins compraren, de quins encarregaren còpia, quins llegiren per préstec o passaren al seu patrimoni com a penyora? ...Només documentació complementària ens dóna dades relacionades estretament amb els difunts dels quals hem conservat el testament o inventari de béns, dades que poden completar, per bé que no substituir, l'inventari de béns.

Josep Trenchs, en la seva aportació sobre *Libri, letture, insegnamento e biblioteche nella Corona d'Aragona (secoli XIII-XV)* al «XIV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó», celebrat a Sassari-Alghero el maig de 1990⁷⁸⁷, ja recollí aquesta problemàtica en tractar les fonts per a l'estudi de les biblioteques. Tot i que és un paràgraf una mica llarg, creiem que la seva reproducció en estalviarà més preàmbuls i ens permetrà entrar en allò que volem destacar en aquest apartat⁷⁸⁸:

Lo studio delle biblioteche medievali spesso ha preso avvio dagli inventari *post mortem*, un tipo documentario analizzato, ma a volte anche criticato, da studiosi come Bec⁷⁸⁹, Chevalier⁷⁹⁰, Benassar⁷⁹¹, Lamarca⁷⁹², e da alcuni modernisti dell'Università di Santiago di Compostela⁷⁹³.

Un inventario , e con ciò non diciamo niente di nuovo, viene redatto in circostanze speciali, in seguito alla morte di una persona, e pertanto il suo valore è relativo, considerato anche il fatto che non veniva redatto in modo sistematico ma, pare, solo nel 10 per cento dei testamenti che appaiono in un protocollo. Tanto meno per quanto riguarda i libri rispecchia un'epoca, dal momento che lo scrivano poteva redigerlo in due modi: riportando esclusivamente il totale dei volumi o descrivendoli uno per uno. Il più delle volte però si elencavano soltanto i libri di lusso,

⁷⁸⁷La seva participació va aparèixer pòstumament dins les actes editades el 1993.

⁷⁸⁸*Ibid.*, pp. 223-224.

⁷⁸⁹CH.BEC, *Les livres des florentins...*, pp. 11-17. Vegeu també l'article de G.CIAPPELLI, «Libri e letture a Firenze...» a propòsit de l'obra de Bec i les objeccions que hi realitza (no només de tipus metodològic, sinó també paleogràfic), especialment en les pp. 267-272.

⁷⁹⁰M.CHEVALIER, *Lectura y lectores...*, pp. 37-46.

⁷⁹¹B.BENASSAR, «Los inventarios *post mortem* y la Historia de las mentalidades», *Actas del II Coloquio de metodología histórica aplicada: La documentación notarial y la historia (Santiago, 1982)*, vol. II (Salamanca, 1984), pp. 139-146.

⁷⁹²G.LAMARCA LANGA, «Las bibliotecas privadas en los protocolos notariales. Valencia, 1740-1808», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Moderna*, 4 (1984), pp. 189-209.

⁷⁹³El principal representant dels quals és el Prof. A.EIRAS ROEL, amb interessants aportacions metodològiques sobre l'ús de les fonts notariales; vegeu, per exemple, «La documentación de protocolos notariales en la reciente historiografía modernista», *EHDAP*, 8 (1980), pp. 7-27 o «La metodología de la investigación histórica sobre documentación notarial: para un estado de la cuestión. Introducción general», dins les *Actas...* de la nota 7.

quells que havien un cert valor patrimonial, mentre dels altres se'n donava el nombre total.

No s'han examinat altres tipus de fonts notaries com les donacions, els testaments en els quals es citen llibres, les dotacions de les esglésies, els dipòsits de llibres, les subhastes públiques, les vendes, els pignors, els contractes establerts amb escriptors i miniaturistes per biblioteques o particulars, etc. D'aquesta manera, mitjançant els inventaris podem conèixer els llibres propietats d'una determinada persona o institució, però no els modes mitjançant els quals s'han recollits -herència, adquisició, donacions-, l'efectiva quantitat de volums, les possibles dispersions, etc.

Si això no fos poc, Trenchs hi afegeix encara que

Lo studio e l'analisi degli inventari furono intrapresi nell'Ottocento, quando gli eruditi vollero conoscere i libri che possedettero, lessero e influenzarono letterati, Umanisti, cronachisti, giurisperiti, re, vescovi, etc., ovvero i rappresentanti delle classi al potere, mentre soltanto durante il terzo quarto del nostro secolo gli studiosi cominciarono ad interessarsi anche all'«uomo comune».

Dins d'aquesta línia, abans ja havia expressat una sèrie de *desiderata*, la primera de les quals era:

analizzare e trascrivere integralmente e in modo sistematico -protocollo per protocollo- tutti gli inventari e i testi relativi ai libri di un secolo. Questo lavoro, per il momento, è stato realizzato solo per Valenza (XIV secolo) da M.L.Mandingorra⁷⁹⁴.

De les limitacions metodològiques dels tipus documentals emprats, en som conscients, però no voldríem deixar de referir-nos a dades que n'hem extret i que suggereixen que un estudi de la lectura no pot limitar-se a saber quins llibres posseïa una persona en el moment de la seva mort (dades que coneixem a través dels testaments, inventaris i encants), ja que existeixen determinades pràctiques, com ara els préstecs o les penyores, que no s'acostumen a recollir en aquests tipus documentals i que permeten ampliar el nombre de llibres que una persona va posseir al llarg de la seva vida.

En la nostra documentació hem trobat multitud d'exemples d'aquests fenòmens sobre la circulació dels manuscrits:

5.1. Llegats testamentaris

Un aspecte de la circulació del llibre i de la dispersió de les biblioteques privades que estudiem són els llegats testamentaris, a institucions i particulars, com veurem tot seguit. Recordem les paraules de G. Hasenohr: «...la dissete financière et la peur de la mort, tels furent...les ennemis fondamentaux des bibliothèques privées: mise en gage et **leugs pieux**

⁷⁹⁴ Aquest desig, juntament amb d'altres que ens haurien de permetre ampliar el nostre coneixement sobre el llibre medieval, es troba a la p. 223. El treball a què es refereix J.Trenchs és la Tesi Doctoral, ja esmentada, de M.L.MANDINGORRA; en aquesta primera fase del nostre treball ens hem limitat als testaments, inventaris i encants, i hem prestat una atenció especial a l'*uomo comune* de la Barcelona del Cinc-cents.

apparaissent, en effet, comme les deux causes primordiales de la dispersion des collections». ⁷⁹⁵

El document per a l'estudi d'aquesta pràctica és el testament. En el nostre apèndix n'incorporem alguns exemples ⁷⁹⁶. Del seu estudi observem unes tendències ben marcades a l'hora de fer un llegat librari: els clergues (beneficiats i canonges, principalment) donen els seus llibres a institucions religioses i, en cas de donar-los a un familiar, acostuma a ésser al(s) nebot(s), molt sovint amb la condició que aquest segueixi la carrera eclesiàstica. Una segona pràctica és la donació dins la família (de marit a muller, de pare a fill o a filla, etc). Una tercera és el llegat de la biblioteca o de part d'ella a membres de la professió (per exemple, de notari a escrivà o a notari, de metge a metge, etc). Una darrera possibilitat és fer-la als marmessors testamentaris o a les persones més properes al difunt poc abans de morir. Hem de dir, però, que algunes d'aquestes pràctiques són complementàries: un beneficiat pot fer, alhora, una donació a l'església que acollia el seu benifet i a un seu nebot; un notari, per exemple, pot donar un llibre seu a un col·lega que actua, alhora, com a marmessor o testimoni en el testament, etcètera. Comentarem tot seguit alguns exemples.

► Els clergues donen els seus llibres a institucions religioses i, en cas de donar-los a un familiar, acostuma a ésser al(s) nebot(s), molt sovint amb la condició que aquest segueixi la carrera eclesiàstica.

La pràctica de donar, totalment o parcialment, els llibres als nebots l'hem constatada, sense cap restricció (clàusula), en un parell d'instruments.

En el primer, Pere Pasqual, prevere beneficiat de la Seu de Barcelona (doc. 222), disposa en el seu testament llegats de llibres a favor dels seus nebots Ponç Pasqual i Joan Pasqual, mercader, fills d'en Ramon Pasqual, germà i marmessor testamentari del difunt, i del seu altre nebot Joan Pasqual, fill d'en Joan Pasqual, germà difunt del testador. ⁷⁹⁷

En un nou testimoni, els beneficiaris foren els nebots del difunt Hug de Llobets, canonge de la Seu (doc. 329): Miquel de Soler rep un *De consolatione Philosophiae* de Boethius i una *Doctrina compendiosa* del (Ps) Eiximenis, mentre que Pere Gibert, també nebot seu, rep un còdex del cicle *De virtutibus et vitiis*.

⁷⁹⁵*L'essor des bibliothèques privées aux XIVe et XVe siècles*, dins *l'Histoire des bibliothèques françaises* dir. A. VERNET, vol. I, Paris, 1989, p. 229.

⁷⁹⁶Ja hem dit en algun altre apartat del nostre treball que, mentre que els *llibres especials* d'inventaris i encants han estat totalment buidats, els de testaments només ho han estat parcialment, principalment per raons metodològiques: la informació continguda en els primers és més abundant i de millor qualitat per al nostre estudi que no pas la dels testaments, encara que, excepcionalment, poden aportar dades interessants per a la història del llibre en aquest període. Malgrat tot, els exemples que comentarem tot seguit són il·lustratius de la pràctica de donació librària.

⁷⁹⁷Mentre que Ponç Pasqual va rebre 19 llibres i el seu germà, el mercader Joan Pasqual, que era alhora marmessor testamentari del difunt i la persona encarregada que els llibres estiguessin sota el seu control, en va rebre una quantitat indeterminada («*alios libros meos*»), el seu cosí Joan Pasqual en va rebre 25. Per a més informació, remetem a l'apèndix documental i a les identificacions.

Molts clergues fan llegats de llibres a les institucions a què estaven o havien estat vinculats. En aquest sentit, és interessant el testament de Ponç Taüs, canonge de la Seu, atorgat el novembre de 1409 (doc. 36), pel qual dóna un *Missal* de la seva propietat a la capella de la Santa Espina de la catedral de Barcelona, per a ús i servei dels seus beneficiats, i un altre a l'església de Santa Llúcia, a la ciutat de Siracusa (regne de Sicília), amb la clàusula que, si hi hagués algun problema per part del bisbe de Siracusa, el *Missal* passés als seus hereus. El més curiós és que el primer *Missal* el tenia per a il·luminar un tal Joan, «illuminator librorum domini Regis», i el segon havia estat escrit per Miquel de Fonolleres, «scolaris domini Regis». Per si això no fos suficient i pel que respecta a aquest segon *Missal* donat a l'esmentada església siciliana, en inventariar els seus llibres, el notari també el va incloure i escriví: «lo qual lo dit defunt en son testament jaqueix a Santa Lúcia de Cicília, ab certa condició en lo dit testament contenguda» (37, 2). I, efectivament, sembla que hi va haver problemes, ja que quatre anys més tard, el 1413, aquest mateix *Missal* va ésser venut a Arnau de Coll, escrivà de lletra rodona, per la preuada suma de 10 lliures (38, 4).⁷⁹⁸

El mestre Felip de Malla que, entre d'altres dignitats, havia estat rector de l'església de Santa Maria del Pi de Barcelona, donà a aquesta església un *Missale* «ab .IIII. tancadors d'argent, scrit de letra rodona e formada, daurat entorn les cartes, ab les cubertes de drap blanch encanyat» (140, 65), trets codicològics del llibre luxós.

Un cas semblant és el d'en Ramon Tomàs, beneficiat de les esglésies de Santa Maria del Mar i de la del monestir de Sant Pere de les Puelles de Barcelona; en el seu testament, atorgat el 1432 (doc. 155), disposa el llegat del seu *Breviarium* als beneficiats de l'esmentat monestir, «per servey de aquells», i de 100 sous (unes 5 lliures) per a l'elaboració d'un *Missale* per al servei de l'altar de la capella de Santa Agnès de l'església monàstica.

El més freqüent era, però, la donació mixta: a institucions i a persones.

Francesc Castanyer, professor en ambdós drets, canonge de la Seu i ardiaca del Vallès, en testar el juliol de 1427 (doc. 27), dóna la seva biblioteca particular a la Seu de Barcelona i estableix les condicions per les quals els seus parents, Pere i Joanet Castanyer (nebots?), puguin rebre altres llibres de la seva herència a partir d'un any de la seva mort si aconseguen ésser ordenats sots-diaques. Entre d'altres llibres dóna a la llibreria de la Seu la seva *Summa super titulis Decretalium* d'Henricus de Segusia, corregida de pròpia mà pel difunt Castanyer, el *Rosarium super Decreto* de Guido de Baysio, tots dos textos de dret canònic, i precisa que «dicti libri collocentur in dicta libraria in loco scilicet ydoneo cum cathena».

El testament de Pere Vila, prevere batxiller en decrets (dret canònic) i vicari perpetu de Santa Maria del Mar (doc. 79), n'és també un bon exemple: estableix la donació d'una

⁷⁹⁸ Alguns dels elements ja esmentats, com la coneixença d'il·luminadors reials (no només el desconegut Joan, sinó també Domènec Adzuara, que tenia un altre *Missale* de Taüs per acabar: 37, 10) i de l'escolà Fonolleres; d'en Ramon Tuxèn, prevere beneficiat de la capella reial, i testimoni en l'inventari de béns de Taüs, a més de la possessió de llibres com, per exemple, *Com lo Rey se deu coronar* (38,3), fan pensar en la proximitat de Taüs al cercle reial o a grups molt pròxims al poder.

Historia destructionis Troiae, en català, a favor del seu germà Antoni Vila; en una segona clàusula, llega al seu nebot Joan Vila, fill del ja esmentat Antoni Vila, i si arriba a ésser prevere, un *Flores sanctorum*. Però, si Joan Vila no n'és, llega aquest mateix text a altres nebots, fills del seu germà Antoni, que puguin arribar a ésser-ne; malgrat tot, si cap d'ells no arriba a prevere, el llega al més gran i estableix que passi d'uns als altres per ordre de prelatió d'edat. Un cop mort el darrer, el llega a l'església de la vila de Piera. Un tercer llegat és a favor de Pau Maçanet, fill d'en Berenguer Maçanet, mercader i marmessor testamentari seu; es tracta d'una *Vita Christi* d'Eiximenis. Finalment, estableix la donació d'un lot d'11 obres a l'església de la vila de Piera, d'on sembla que era natural el difunt, amb la condició que cap d'aquests llibres no puguin extreure's, ésser venut ni alienat sota cap condició; en cas contrari, els llibres que hagin passat per alguna d'aquestes circumstàncies hauran d'ésser recuperats i llegats a un nou beneficiari: l'església de Santa Maria del Mar de Barcelona, de la qual era vicari perpetu el difunt Pere Vila.⁷⁹⁹

Finalment, de donació mixta també podríem qualificar l'establerta en el testament inèdit de Joan Quintà, beneficiat de la capella perpètua de l'altar de Santa Agnès de la Seu de Barcelona (doc. 281; instituïda, precisament, pel canonge Nicolau Perer, documentat en el nostre estudi). Entre les donacions relatives als llibres figuren les següents: dóna al monestir de Sant Jeroni de la Murtra una *Biblia*, amb una clàusula prohibitiva d'alienació, venda o penyora; en cas contrari, els marmessors haurien d'aconseguir que aquest còdex passés a l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona; a més, aquest monestir jerònim hauria de triar l'altar on dipositar un *Missale secundum usum Barchinonae* i un *Canon*, textos litúrgics; una tercera clàusula estableix, finalment, que un *Breviarium* hauria d'ésser col·locat en un lloc accessible del Capítol o del claustre per què «omnes presbiterii possint dicere *Oras*». El darrer text que llega a aquest monestir és una *Summa de casibus* d'Astesanus Astensis, còdex de dret canònic, en dos volums.

En segon lloc, dóna a Joan Say, frare d'aquest cenobi, una altra *Biblia* i uns diners «contemplacione servitorum que michi fecit in auxilium emendi», i estableix que tingui en usdefruit una *Summa Johannina*, és a dir, una *Summa confessorum* de Johannes Friburgensis. Una vegada hagi mort Say, aquest còdex ha de passar a la llibreria de la Seu de Barcelona, on ha de restar per sempre més. És ben sabut que els fons de les biblioteques capitulars es van beneficiar en totes les èpoques dels llegats de preveres, beneficiats i membres del Capítol. Aquest n'és un exemple.

A un segon frare jerònim, Pere Andreu Febrer, li llega un nou *Breviarium*, per bé que «non completum».

Més interessant és la donació que fa en favor de la comunitat de preveres de l'església de Santpedor, a l'actual comarca del Bages. Així reberen un *Catholicon*, el text gramatical de Johannes Balbus Januensis, sota la condició que fos col·locat en un lloc públic de l'església al qual tinguessin accés tots els clergues; si aquest còdex, però, és alienat, venut o extret de l'església, per la raó que fos, els marmessors han d'intentar que passi a un nou beneficiari: novament, el monestir de Sant Jeroni de la Murtra. Per a més seguretat, Quintà estableix que «presens clausula inseratur in dicto libro auctentice».

⁷⁹⁹En l'apèndix documental oferim la relació de còdexs i llur identificació.

Finalment, dóna a Bernat Guasch, «mecum comoranti» (possiblement, un altre prevere que viu amb ell), un altre *Breviarium*.

► Una segona pràctica és la donació dins la família (de marit a muller, de pare a fill o a filla, etc):

Joana (doc. 207) heretà alguns dels llibres del seu marit, el difunt cavaller Bernat de Montpalau (doc. 7).⁸⁰⁰

Un nou cas de llegat de llibres de marit a muller és el que fa l'argenter Romeu Desfeu el 1419 (doc. 72). La seva vídua Clara en va rebre molts, com podem observar en el seu inventari de béns, realitzat només tres anys després (doc. 86).⁸⁰¹

Tot i que desconeixem el grau de parentiu, en va existir un entre els ciutadans Francesc Sirvent (doc. 84, del 1422), la professió del qual ignorem, i Bartomeu Sirvent, jurista (doc. 124, del 1430). La coincidència que vam detectar entre alguns dels títols que posseïen ambdós ens ha permès d'establir una relació de parentiu que explicaria que molts dels llibres del primer passessin al segon: en total una quarantena de còdexs. Un cop més, l'estudi sistemàtic de la documentació notarial ens ha permès oferir aquesta notícia sobre la transmissió dels textos i suggerir, alhora, que és molt probable que Francesc Sirvent fos també un home amb estudis de dret (els textos d'aquesta matèria constitueixen una majoria aclaparadora). A més, es dóna la circumstància que aquest llarg inventari de llibres (doc. 84), amb 125 esments de còdexs (gairebé tots inèdits), va seguir d'un encant públic de llibres (doc. 85) en què només figura la venda de 12 manuscrits. Com explicar aquesta diferència entre el nombre de còdexs inventariats i el de subhastats? El nombre de còdexs llegats per Francesc Sirvent a Bartomeu Sirvent és una resposta parcial, ja que encara hi hauria molts còdexs la destinació dels quals desconeixem. A més d'això, en aquesta subhasta intervenen personatges dels quals hem conservat, alhora, l'inventari de llibres, com Jaume Callís (doc. 170) o Bernat d'Esplugues (doc. 164).⁸⁰²

Un *Textus sententiarum* és l'únic llibre que va rebre en Pau de Gualbes (89, 49), canonge de la Seu de Barcelona i fill del difunt ciutadà Ferrer de Gualbes, d'entre els més de cinquanta títols que posseïa el seu pare en morir, el 1423.

El mercader Antoni Salavert va donar al seu fill homònim (doc. 168) diversos exemplars d'*Hores de la verge Maria*, un *Flores sanctorum*, el *Llibre dels Àngels* d'Eiximenis, un text de *Philosophia*, el Boethius, *De consolatione Philosophiae*, la *Historia destructionis Troiae* de Guido de Columna, el *Tristany* «et alios quoscumque libros qui in die

⁸⁰⁰La correspondència entre ambdós documents és la següent: 7, 1-2...207, 2-3; 7,3...207,4; 7,4...207,5; 7,5...207,7; 7,6...207,8; 7,8...207,1.

⁸⁰¹La correspondència entre ambdós documents és la següent: 72, 2...86, 23; 72, 3...86, 22; 72, 7...86, 5; 72, 15...86, 13; 72, 21...86, 8; 72, 24...86, 21; 72, 26...86, 16; 72, 27...86, 4; 72, 28...86, 6; 72, 29...86, 7; 72,33...86,2.

⁸⁰²Creiem que la lectura d'identificació de textos aclarirà molt més la nostra hipòtesi de treball que no pas l'ofertament de la correspondència entre ambdós documents, massa llarga i reiterativa.

obitus mei inveniretur in domo mea qui sunt boni pro a dicendo», és a dir, per aprendre. De molts dels llibres, encara que la descripció notarial no ens permet saber la llengua en què eren escrits, coneixem versions catalanes, per la qual cosa és possible que fossin accessibles a la lectura.

Un desconegut *Llibre major* forma part de l'aixovar de Magdalena Gornal, filla del ciutadà Bernat Gornal, segons l'inventari de béns d'aquest darrer, que precisa que «li [ha] donat a .XIII. de juny any damunt dit [1434]» (172, 2).

Interessant és també el testament del notari Bartomeu Ripoll, atorgat el novembre de 1435 (doc. 176), en què disposa una clàusula relativa als seus llibres per la qual estableix que la seva muller Margarida i els seus hereus puguin disposar lliurement dels seus llibres («*libros meos*», però no precisa res més), fins que aquests tinguin 30 anys. En cas contrari, si els llibres fossin venuts, empenyorats o alienats abans de l'edat establerta, els llibres o el seu preu estimat, en cas de no haver-los pogut recuperar, passarien al monestir de Santa Maria de Jesús.

El seder Marc d'Avinyó disposa, en el testament atorgat l'octubre de 1445, el llegat d'uns llibres a favor de la seva filla Elionor, vídua de Marc Saclosa, en compensació dels cents florins que li devia; aquests llibres eren una *Biblia*, dos exemplars del *Catholicon* de Johannes Balbus Januensis i altres «*libros...ebraice scriptos*» (doc. 235). Alhora, faculta el seu marmessor testamentari, Mateu d'Avinyó, perquè li doni, en lloc dels esmentats llibres, la citada suma de diners.

El notari Pere Bartomeu Valls, com molts dels seus col·legues, en testar, el febrer de 1467 (doc. 314), disposa un llegat de llibres a favor del seu fill Antoni Valls. La gran majoria d'aquests llibres són d'*ars notariae* i el seu fill, si vol seguir la professió del seu pare -si és que no la seguia ja en el moment en què aquest va morir-, disposa així del manuals tècnics per a l'aprenentatge. Entre els còdexs identifiquem textos propis de l'ofici: Rolandinus Passagerii (*Summa*, *Tractaturi* i *Aurora*) i Petrus de Unsola (*Practica artis notariatus* i *Meridiana*), textos per a l'aprenentatge de la gramàtica (una *Lectura del Doctrinale* de Villadei, així com d'altres de *Grammatica* i de *Logica*).

El codicil del testament atorgat pel també notari Bartomeu de Bosch, l'abril de 1473 (doc. 337), és una donació ben explícita: «Leix e atorch an Johan Bosch, fill meu...tots e sengles llibres de *Dret comú canònic e civil*, de *poesia*, d'*art de notaria* e altres qualsevol que lo die de la mia fi yo hauré». Aquesta pràctica de donacions, d'altra banda, l'hem constatada en totes les professions, no només entre els professionals de la *fides publica*.

El document potser més interessant d'un llegat pare-fill(s) és el testament de Joan de Bellafilla, llicenciat en dret (doc. 239), atorgat el 1447. Bellafilla estableix la seva darrera voluntat sobre l'educació dels seus fills: així, disposa que la mare els alimentarà, sense distinció de sexe, i vetllarà perquè els varons estudiïn («*in littera nutriri et bene erudiri*»); a més, podrà disposar lliurement dels seus béns, si no es torna a casar, i exceptuant-ne els llibres. El seu fill Narcís en rep una part («*omnes meos libros iuris canonici et meam Bibliam et omnes alios libros theologie*») i cent florins anuals mentre sigui a l'Estudi General i fins que aconseguixi el títol de doctor. A l'altre fill, Joan, el nomena hereu universal i estableix igualment que li siguin sufragades totes les despeses fins que sigui doctor en dret civil (lleis); a més, li dona tots els seus llibres, excepte els ja llegats a Narcís. Pel llegat de còdexs,

sembla com si Bellafilla volgués orientar el seu primogènit vers el dret civil (advocacia, administració...) i l'altre vers el canònic (carrera eclesiàstica). A més, aquest document suggereix també el preu estimat dels estudis jurídics a l'Estudi General a mitjans del Quatre-cents.

Caterina, vídua del ciutadà Jaume Colom i filla del cavaller Francesc Bertran, lloga en el seu testament (doc. 327) a Jaume Colom, nét seu i hereu universal, unes *Hores* amb la prohibició d'alienar-les. Aquest llibre, amb anterioritat, havia format part de la biblioteca del seu marit i ella el va comprar per mitjà d'un corredor i li va costar, «al parer meu, deu fflorins o entorn», segons confessió al notari (és a dir, unes 6 lliures i mitja).

Ja hem vist el costum d'alguns clergues de donar llibres al seu nebot. Curiosament, també es podia donar el cas invers: el mercader Joan de Vilagenís, en testar el juny de 1451 (doc. 258), va establir una clàusula per la qual donava al seu oncle Jaume Ordoneda, prevere de la vila de Solsona, tres còdexs en paper: la *Vita Christi* i el *Llibre dels Àngels* d'Eiximenis i una *Flor de la Biblia*.

► Una tercera és el llegat de la biblioteca o de part d'ella a membres de la professió (per exemple, de notari a escrivà o a notari, de metge a metge, etc):

L'escrivent Pere Carrera va rebre del notari Jaume Carrera (desconeixem el possible grau de parentiu entre ambdós), una *Aurora* de Rolandinus Passagerii, uns *Formularia* notariais i altres quaderns en paper, «tots de poch valor».⁸⁰³

Persones pròximes al notari Antoni Brocard reben alguns dels llibres de la seva biblioteca. Segons el seu testament, atorgat el desembre de 1445 (doc. 236), Simó Gili, escrivà de la seva notaria, rebrà una de les dues *Institutae* (text de dret civil) que posseïa i, a més, un *Vademecum artis notariae* (que és molt possible que sigui el *Vademecum seu compendium...artis notariae* compost pel notari barceloní Gabriel Canyelles).

El notari Lluç Valent, en testar l'octubre de 1465 (doc. 304), disposa el llegat d'un *Llibre d'Hores*, entre d'altres béns, a favor del també notari Bernat Vilar.

Mateu Vinyes, mestre en arts i medicina, en atorgar testament l'octubre del 1440 (doc. 212), disposa el llegat d'un llibre autògraf seu, d'*Arengae et Repetitiones*, a favor del seu marmessor testamentari Bernat de Granollachs, també mestre en arts i medicina. A més, recorda que Granollachs ja tenia un llibre seu, una *Philosophia naturalis* d'un desconegut Alanus, com a penyora per raó d'un mutu. Granollachs és membre d'una important nissaga de professionals de la medicina a Barcelona i autor d'un popular *Lunari e repertori del temps*. A més a més, sabem que Bernat Ferrer, a la vila de Cervera, posseeix tres cofres de Vinyes amb alguns llibres més.

⁸⁰³doc. 17, 15-17 i 19. 1403. Inventari dels llibres relictos per Jaume Carrera, notari. Ell, a més, va comprar un text de Dinus de Mugello, *De regulis iuris*, a la subhasta de béns d'aquest fedatari (18, 8).

► Una darrera possibilitat és fer-la als marmessors testamentaris o a les persones més properes al difunt poc abans de morir:

És el cas de Bernat Conesa, escuder d'en Julià Garrius, cavaller de Perpinyà. En la seva estada a Barcelona, el 1410, aquest escuder emmalalteix i mor a casa de Constaci Servay, argenter que l'hostatjava i que és designat marmessor pel difunt Conesa. Potser com a pagament de l'hospitalitat i serveis, l'escuder Conesa va deixar establert en el seu testament (doc. 40) que Bartomeu Servay, fill de l'argenter, rebés els tres llibres que tenia el dia de la seva mort: un amb *Orationes* i els *Septem psalmi penitentiales*, un llibret de *Medicina* (coincidència curiosa!) i, finalment, un amb la *Passio Domini* en romanç.

Del llegat de llibres que estableix Joan Puig Cerverí, àlies de Cervelló, batxiller en arts i medicina en el seu testament el 1423 (doc. 92), se'n beneficien persones que l'assistiren en la seva malaltia: els estudiants en arts Pere Guillem, que rep una lectura sobre el *Doctrinale* d'Alexander de Villadei, i Francesc de Pi, que rep l'*Ars magna* de Ramon Llull.

Mateu Mates, marmessor testamentari del difunt Joan Rovira, prevere beneficiat de la Seu, va rebre com a donació d'aquest clergue un *Breviarium* «portàtil», segons la notícia enregistrada en el mateix inventari de llibres (218, 1).

* * *

La manca de dades no ens ha permès d'incloure altres donacions en la classificació pràctica que hem exposat. Molt possiblement, però, algun es podia haver inclòs en aquests quatre grans apartats; d'altres només són breus memòries dels difunts en què recorden que llibres seus estan en poder d'altres persones. Són els següents testimonis:

En el testament que atorga el prevere Bartomeu Soler, el 1421 (doc. 83), es recorda que Pere d'Arcayna, resident a l'hospitat de la Santa Creu de Barcelona, té uns llibres que eren seus: un *liber Evangeliarium*, un d'*Actus apostolorum* i un *librum de Barlam*, i estableix que Arcayna pot triar entre el *liber Evangeliarium* o trenta sous.

Del testament del notari Jaume Marmany, atorgat el 1464 (doc. 297), només tenim un esment librari: un *Flores sanctorum* que llega a Jaume Sever, beneficiat de la Seu de Barcelona. Entre les compres libràries realitzades per Marmany i que conservem en el nostre apèndix no figura aquest títol.

Jaume Masdeu, sots-diacon beneficiat de l'església de Sant Just de Barcelona, va disposar en el seu testament, atorgat el maig de 1466 (doc. 309), un llegat de llibres a favor del mercader Bernat Sagristà. Tots eren en català: una *Biblia* en dos volums, un *Flores sanctorum* i un *Evangeliarium*.

El testament del doctor en lleis (dret civil) Galceran Torró (doc. 262), inèdit d'altra banda, ens dona una notícia ben curiosa sobre alguns dels seus llibres. Contràriament a molts dels testaments que hem vist fins ara, no estableix cap donació librària sinó que recorda als seus marmessors que alguns dels seus llibres estan en poder d'altres persones, generalment

com a penyora per la venda de violaris i censals que els va fer. Així, Margarita Torrelles, monja del monestir de Jonqueres de Barcelona, té un còdex de Bartolus de Saxoferrato, *In Digesto novo, prima pars*, un de Johannes Fabri, *Super libro Institutionum*, i un de Radulphus [Reginaldus? *In Sententiarum librum*], per un valor de 16 lliures i mitja. El ciutadà Joan de Gualbes, té tres llibres del *Codex* per un valor de 15 lliures. Antònia, vídua del mercader Ramon Serra, té, segons la descripció notarial, un «bel[1]» *Volumen* i un *Repertorium fiuris*, sens dubte], també per un valor de 16 lliures i mitja. I, finalment, el doctor en dret canònic Joan de Bellafilla, en té⁸⁰⁴ un de Bartolus de Saxoferrato, *In Infortiato, secunda pars*, per un valor de 6 lliures i mitja.

Si el testament de Torró el podem qualificar de curiós, l'adjectiu que millor escau al del notari Llorenç de Coll (doc. 264) és el d'enigmàtic. Amb la còpia del regest que oferim n'hi haurà prou per a entendre-ho. Coll disposa que la seva dona Francina vengui la seva *Biblia* i que amb el preu pagat satisfaci aquella persona, el nom de la qual li havia dit en secret, per allò que d'aquesta persona ell tenia. En cas que la seva filla Eufrasina trobés algun obstacle o posés algun impediment per a vendre-la (possiblement ella fos l'hereva universal), Coll es reserva el dret de destinar 30 lliures per a complir la seva voluntat de satisfer aquella persona. Qui era aquesta persona? què és el que Coll tenia d'ella?... Són preguntes de resposta impossible.

5.2. Llibres en préstec

Hem conservat esments explícits de préstec de llibres. Aquest és un fenomen que, com ja hem comentat, va ésser molt important i generalment no és tingut en compte a l'hora d'analitzar el fenomen de la lectura a partir dels testaments i inventaris. Tot i que devia ésser un fenomen àmpliament generalitzat, com ja han constatat altres investigadors en diversos indrets europeus per a època baix-medieval⁸⁰⁵, hem trobat exemples d'aquesta pràctica en alguns documents.

⁸⁰⁴O en tenia, perquè potser ja era mort en aquesta data: recordem que en el nostre apèndix editem un testament seu datat el 1447 (doc. 239) i que el testament de Torró és ja de 1454. Però la data d'atorgament de testament rares vegades és la mateixa que la de la mort del testador, que podia esdevenir-se anys després (i, per això, coneixem nous testaments o codicils als ja atorgats).

⁸⁰⁵L'estudi de G.HASENOHR sobre *L'essor des bibliothèques privées ...*, op.cit., recull molts dels aspectes que tractem tot seguit a partir dels documents publicats i inèdits que coneix l'autora. Sobre el préstec entre particulars o institucions, vegeu pp. 227-229; pràctica també constatada per a la Itàlia del Quatre-cents: «il prestito era un mezzo di circolazione molto comune, specialmente all'interno di cerchie di persone che avessero motivo di nutrire rapporti reciproci di fiducia», «Il prestito si conferma allora come un veicolo di circolazione importante della cultura nella Firenze quattrocentesca. È un concetto già sottolineato per quanto riguarda gli umanisti. Ma qui ne abbiamo un'ulteriore conferma anche in relazione a un pubblico più vasto» (G.CIAPPELLI, «Libri e letture a Firenze nel secolo XV», pp. 277 i 286, respectivament; tot i que «gli inventari redatti *post mortem* non consentono di prendere in considerazione» els préstecs libraris (p.285), nosaltres n'hem exhumat alguns exemples.

Entre la impressionant llibreria del notari Bernat d'Esplugues trobem un *Commentum super Virgiliti Aeneidorum, Bucolicorum et Georgicarum librum* de Servius Grammaticus que havia estat «restituït per en Matheu de Theserach, al qual lo dit deffunct lo havia prestat mentre vivia» (164, 185); Mateu de Tesarach, com ja hem fet constar en aquest treball, és un notari amb un gust accentuat pels clàssics, com es pot observar en algunes actuacions seves documentades en l'apèndix, i del qual, malauradament, no hem conservat la biblioteca⁸⁰⁶.

Més explícit és l'inventari del causídic o advocat Bernat Costeges (doc. 216): a l'esment núm. 24 s'anota que «té en Pere Rovira, pintor, .I. libra apellat *Làtzer* ... lo qual li ha prestat per a llegir». Aquest document és prolix en dades sobre la possessió dels llibres que van pertànyer a Bernat Costeges: a més de fer constar que aquell llibre era en préstec per a llegir, s'hi anota que un altre còdex estava en penyora (216, 18), que un altre ja havia estat venut però que encara no havia estat pagat per la seva nova propietària (216, 25) i que molts altres estaven en possessió de dos llibreters per a enquadrar-los: en concret, a la seva botiga de la plaça Sant Jaume, el llibreter Francesc Desplà tenia «per a ligar» un *Llibre dels Àngels*, un de *Vicis i virtuts*, un de *Mossèn Assan* i un enigmàtic *Bé agradant* (216, 19-22), mentre que el seu col·lega Tomàs també tenia «per a cornar» un text anomenat *De laudibus divinis* (216, 23). No són les úniques dades de llibreters professionals del nostre aplec documental. Però sí que són els únics esments explícits del seu treball com a enquadradors.

Un altre testimoni ens parla encara del préstec de llibres. En redactar, el 1450, l'inventari de béns del notari Joan Ubach (doc. 255), s'hi anotaren fins a 6 còdexs que el difunt tenia en préstec d'altres contemporanis seus: unes *Institutae* reclamada per un tal mossèn Pere Cosay (255, 15); una *Rhetorica* de Cicero il·luminada i un *Cançoner de Gaya Sciència* que Jaume Baró considerava seus (255, 21,25) i, finalment, tres textos jurídics propietat de misser Miquel Albiol (255, 28-30).

Quan en Bernat Nadal, notari de Barcelona, va morir i es van inventariar els seus béns, sabem que posseïa una *Biblia* «la qual lo dit deffunct havia prestada an Anthoni Mura, la qual nos ha restituïda» (147, 1). D'aquest personatge, lloctinent d'escrivà de ració, hem conservat també l'inventari i l'encant de llibres (docs. 292 i 293).

El fedatari que inventarià els còdexs d'en Bernat Isern, el 1437, utilitzà un altre sistema per a informar-nos que aquest funcionari, pesador del pes reial, posseïa un volum amb el *Llibre dels Àngels* eiximinià i un Ovidius, *De arte amandi* (188, 5) d'una altra persona que l'hi havia prestat. És per mitjà d'una nota, escrita al marge esquerre per una altra mà diferent de la que redactà la relació de béns, que sabem que «presens liber fuit restitutus Iohanni Comellas, cuius erat, qui firmavit apocham .XVII. mensis iulii anno a Nativitatis Domini .M.CCCC.XLIIII.». Amb aquest nom no tenim cap més persona en el

⁸⁰⁶Vegeu l'índex onomàstic.

nostre apèndix documental. Ben segur que una petita recerca en els manuals comuns d'en Bernat Pi, notari que redactà l'inventari i encant de béns d'en Bernat Isern, localitzaria en la data oferta, és a dir, el 17 de juliol de 1444, l'època amb la restitució d'aquest llibre. No tenim suficients dades per a explicar per què, després de set anys, és tornat al seu propietari.

El préstec entre col·legues de professió és una pràctica comuna, ben documentada a tots els països. Nosaltres podem oferir l'exemple d'en Francesc Pujades, Doctor en lleis, a l'inventari del qual es van anotar dues restitucions de llibres (totes dues van ésser anul·lades amb una línia ondulada quan el notari s'adonà que aquests dos manuscrits no formaven part del patrimoni librari de Pujades). La primera fa referència a un esment únic, el nom del qual es llegeix amb dificultat pel mal estat de conservació del document: el *De noctibus atticis* d'Aulus Gellius, «lo qual era de micer de Noves, e est stat restituït e per çò lo cancel·l» (305, 28). D'aquest misser, entès aquest qualificatiu en la seva definició de llicenciat en dret, no tenim cap dada més. No és el cas del protagonista de la segona devolució: el propietari legítim de l'«*Extracto de clàusules de les institucions del Regne de Aragó e de Cathalunya ... era micer Ffrancesch Jordà, e fou-li restituhit e per çò ho cancel·l*» (305, 38). Aquest jurista, que apareix en molts documents notariais dels manuals comuns, va comprar gran part de la biblioteca de Pujades. Concretament, dels 33 registres de llibres del seu encant, amb un clar predomini dels títols del dret civil i canònic, en Jordà va adquirir-ne un total de 28 (306, 5-24, 26-33).

Préstec professional és també el que va realitzar Joan Escuder, notari de Barcelona. En el seu testament, atorgat el novembre de 1423, recorda que el seu col·lega Jaume Llobet posseeix en préstec seu un *Formularium artis notariae* (91, 2); còdex que presumiblement els seus marmessors hauran de reclamar-li.

El préstec, però, pot no ésser tan explícit: a l'encant dels llibres d'en Nicolau Perer, canonge de Barcelona, s'hi va enregistrar un llibre intítulat «*Alexandra*» (possiblement un exemplar del *Doctrinale* d'Alexander de Villadei). El notari però, sense anotar cap preu de venda i abans de cancel·lar l'anotació amb una línia ondulada, encara escrigué que «ere d'en Monich e fou-li donat» (56, 11); la qual cosa vol dir que no es tractava d'una penyora, sinó d'un préstec, ja que, en cas de tractar-se d'una garantia per alguna operació de tipus econòmic, aquest llibre no hauria estat tornat si no s'hagués satisfet el deute. Tot i la brevetat de les dades, el creiem versemblant.

Si era comú el préstec entre col·legues de professió, també ho era entre els membres d'una mateixa família (que podien, alhora, formar part del mateix col·lectiu professional). Tenim l'exemple d'en Domènec Ponç, canonge i ardiaca major de la Seu. En el seu inventari de béns s'anotà un curiós títol, *Oculus curiosus*, que no és sinó l'*Oculus seu elucidarius Summae Hostiensis* de Berengarius Fredoli Biterrensis; tot seguit s'afegí: «lo qual se dix que ere de mossèn Berenguer Delesquarra, nebot del dit deffunt» (65, 25).

En el ja esmentat testament del notari barceloní Joan Escuder, a més de recordar-se que en Llobet tenia un llibre seu, es va establir la restitució al seu sogre, el també notari Jaume Isern, d'altres tres que aquest li havia deixat en préstec amb anterioritat (eren un exemplar de Guido de Faba, l'*Ars dictandi* o la *Summa dictaminis*, un *Casus super Instituta* i una altra *Summa dictaminis* de Ricardus de Pophis: 91, 1), a més de llegir-li els seus protocols notariais.

Finalment, tenim el cas d'un lot de llibres del qual no queda clar qui és el seu propietari. A l'inventari de llibres d'en Francesc Bonastre, prevere de la Seu, s'anotà «hun cofre gran d'àlber groch ... dins lo qual trobam las cosas següents, lo qual dixeran era del germà del defunct...» i, a continuació, s'enumeren cinc llibres (entre els quals hi ha una *Consueta* i un llibre d'*Hores*: 326, 1-5). No queda clar de què és propietari el germà d'en Bonastre: ¿del cofre, dels cinc llibres (i de la resta de béns que es trobaven dins el seu interior) o de totes dues coses?

A partir d'aquestes dades, i en relació amb el món del llibre, es poden extreure'n d'altres, si més no, curioses. En primer lloc, i com anotem en la identificació dels llibres, és més que probable que el préstec de determinats textos tingués com a objectiu fonamental la còpia: Joan Ubach n'havia fet una, en paper i autògrafa, del *Cançoner de Gaya Sciència* que li reclamava en Jaume Baró (és l'esment anotat abans de l'original: 255, 24). En segon lloc, la compilació de nombrosos documents sobre la circulació i existència de llibres permet formular hipòtesis força suggerents: l'esmentat Miquel Albiol, misser (és a dir, doctor llicenciat en dret, civil o canònic, segons una de les definicions d'aquest terme) ... ¿és el mateix Miquel Albiol, estudiant en Lleis, que uns trenta anys abans, el març de 1419, va comprar per quinze florins tres obres jurídiques en l'encant de béns d'un personatge anònim (doc. 70)? és potser un familiar molt proper? Més dades ens haurien permès afirmar-ho amb rotunditat. Són aquests petits elements, juntament amb l'examen minuciós de totes les notes dels còdexs encara conservats, els que ens permetran algun dia elaborar un capítol força aproximat de la circulació i possessió del llibre a la Catalunya d'aquesta època.

En préstec es podien deixar no sols els llibres, sinó qualsevol altre objecte, com el «cofre enlaunat, ab son pany e clau», en què es van trobar els llibres d'en Pere Llunyà, prevere beneficiat de l'església de Sta. Maria del Mar. És un dels seus marmessors testamentaris, Pere de Sorts, Doctor en decrets i canonge de la Seu, qui recorda als assistents a l'inventari que aquell cofre «era e és de mi, dit Pere dez Sorts», perquè no hi hagi cap dubte.

5.3. Llibres en penyora

S'ha dit reiteradament i la documentació ho corrobora. Els còdexs, molts d'ells confeccionats amb rics materials, són també objectes de valor i, com molts altres béns mobles i immobles, susceptibles d'ésser empenyorats com a garantia d'un préstec monetari, en qualsevol de les seves múltiples modalitats. Fenomen que tampoc no és exclusiu de

Catalunya, sinó més aviat una pràctica universal i una de les principals causes, junt amb els llegats, de la dispersió d'algunes biblioteques: «la dissete financière et la peur de la mort, tels furent, avant les souris, la poussière, l'eau et la fumée, les ennemis fondamentaux des bibliothèques privées: mise en gage et leugs pieux apparaissent, en effet, comme les deux causes primordiales de la dispersion des collections»⁸⁰⁷.

Tot i la difusió de textos en llengua vernacle i un creixent accés a la lectura i a l'escriptura per part de grups tradicionalment exclosos d'aquest aprenentatge, no hem d'oblidar que estem parlant d'una societat majoritàriament analfabeta, i la possessió de determinats còdexs per part d'algunes persones no es pot explicar per un interès real, de lector, per aquells textos. Un exemple ens il·lustrarà sobre aquesta objecció: l'any 1406, el pagès Pere Elies, *agricultor* de Barcelona (doc. 25), posseïa al seu mas de Caldes de Montbui un exemplar en llatí dels *Usatici Barchinonae*. Estem parlant d'un pagès, pel que sembla benestant, i és un cas gairebé únic en tot l'aplec documental; les preguntes que ens podríem plantejar són nombroses: si els pagesos que no estaven alfabetitzats en la seva llengua vernacle eren majoria, podem pensar que Pere Elies *llegia* el llatí? Encara que un mínim indicatiu ens ho suggerís, que no és el cas, podria arribar a entendre què transmet un text jurídic com els *Usatici Barchinonae*? Creiem que no és agosarat afirmar que Pere Elies no sabia llatí (amb prou feines potser llegiria en la seva llengua) i que la possessió d'aquest còdex no pot explicar-se pel fenomen de la lectura, sinó més aviat com a conseqüència de factors de tipus econòmic (potser, com a pagès benestant⁸⁰⁸, el tenia com a penyora no recuperada) o socio-cultural (el llibre també és, com ja hem dit, un signe de prestigi i de posició social). El mateix que hem dit d'aquest pagès ho podem aplicar a una gran varietat de professions i sectors socials en els testaments, inventaris i encants dels quals es poden trobar textos, jurídics o litúrgics principalment, la possessió dels quals no s'explica, *a priori*, per un interès real de lectura: és el cas d'argenters, barbers, cavallers, mercaders, pellissers, sabaters o sastres, sense esgotar els exemples. Molts d'ells tenien llibres com a resultat d'alguna operació de tipus econòmic, independentment del seu contingut -de ficció, jurídic, litúrgic, etc-, dels seus gustos literaris -si en tenien- i de les seves possibilitats reals de lectura -si en sabien-, com ho proven els nombrosos documents en què el llibre juga un paper important com a garantia d'una transacció econòmica, tal i com succeïa amb les joies o els béns immobles.

I tenim indicis per suggerir que, a més dels llibreters-enquadernadors, altres artesans practiquen també la compra-venda de llibres com a font complementària d'ingressos. És el cas, per exemple, del peller o pelleter Arnau de Molins, en algun instrument esmentat també alhora com *venditor librorum* (doc. 167); aquest menestral del ram de la confecció, que venia

⁸⁰⁷G.HASENOHR, *L'essor...*, p. 229.

⁸⁰⁸Recordem que són més aviat escassos els inventaris de pagesos conservats i, quan se'n troben, no són gaire extensos: es limiten als pocs béns mobles i immobles que posseïen, amb descripcions molt lacòniques. Al nostre apèndix tenim un segon exemple: el de Jaume Guerau, també pagès de Barcelona, que en morir posseïa un únic llibre d'*Hores* (doc. 39).

roba vella als encants, l'hem documentat en més d'una quinzena de documents del nostre estudi, comprant prop d'una quarantena de còdexs en nombroses subhastes⁸⁰⁹.

Tenim uns seixanta còdexs empenyorats en una trentena d'instruments. No creiem necessari comentar-los un per un⁸¹⁰; només destacarem aquells que més ens han cridat l'atenció per diferents motius. Un és l'inventari de llibres de Bernat Valtà, prevere beneficiat de la Seu de Barcelona, protocol·litzat l'agost de 1404 (doc. 19); el mateix escrivà que el va realitzar, adonant-se de la importància que tenien les penyores dins de l'inventari de béns d'aquest beneficiat, no va dubtar en anotar una rúbrica de «Penyores» que Bernat Valtà tenia de diferents persones: a en Tordera, mercader, li prestà 4 florins a canvi d'unes *Hores de Santa Maria*, segons l'ús de la diòcesi de València, com a penyora; unes altres *Hores*, les empenyorà el mestre Joan, escrivà de lletra rodona, per un préstec de 3 florins; a n'Alà, «reader» (*sic*), li prestà 12 florins a canvi d'un *Evangeliarium*; a altres clergues coneguts seus també en va deixar diners: a mossèn Antoni Fornells, canonge de la Seu, per un *Processionale* que deixà com a penyora, li va donar 10 florins, i a Bernat Despuig, prevere «que va ab mossèn Pere Bover», 4 florins a canvi d'un còdex del jurista Guillelmus de Montelauduno; del difunt Jaume Despuig, escrivà, té també un altre còdex per 3 florins que, si no hi ha cap clàusula del testament de Despuig que ho impedeixi, passarà inevitablement al patrimoni personal d'en Valtà (n°s 1,3,2,4,12 i 14, respectivament). Préstecs que ens parlen també de la capacitat econòmica d'un beneficiat de la Seu de Barcelona a començos del segle XV. No oblidem que, a més, la pràctica del préstec monetari en el cas de Bernat Valtà sí que pot respondre, en part, a les seves necessitats intel·lectuals, encara que no necessàriament, perquè existeixen altres mitjans d'aconseguir els exemplars.

Una pràctica semblant és la que emprà el notari que redactà l'inventari de llibres del seu col·lega Jaume Guillem: una vegada feta la relació de llibres propis, sota l'epígraf «Los llibres següents són trobats ésser en penyora de diverses persones», s'annotaren els llibres que el difunt notari tenia en penyora d'altres persones. Així, sabem que d'en Francesc Mas, prevere i vicari perpetu de l'església de Santa Maria del Mar, tenia 2 còdexs per un préstec de poc més de 6 florins (doc. 211, n°s 42-43); d'en Yvo Geralt, fill del procurador Guillem Geralt, tenia 6 còdexs de contingut gramatical, per un préstec d'altres 6 florins (211, 44-48); 3 còdexs, també bàsicament per aprendre de lletra, són del difunt Antoni de Joncadella, de la vila de Santpedor, sense que coneixem per quina quantitat estaven empenyorats (211, 49-51). A més, en acabar l'inventari, el notari esmentà «VIII. querns de libre de poca valor» i, amb humilitat, afegí: «los quals no sé si són penyora o si són del dit deffunt» (211, 52).

Tenim també el cas, si més no curiós, d'un notari que té llibres en penyora de la mateixa persona a la qual inventaria els béns després de morta: Simó Carner, notari, a canvi

⁸⁰⁹Vegeu l'índex onomàstic i el què diem més endavant en parlar dels llibreters.

⁸¹⁰En aquesta nota només esmentarem aquells documents que no s'han recollit per a il·lustrar les penyores de llibres. Són els següents: (15, 1), (53, 9-10) (84, 124), (87, 10), (117, 3) (173,1), (187, 3-4), (doc. 212) (216, 18), (231, 27-29), (249, 1), (255, 36), (266, 33-34), (271, 2), (272, 1), (278, 4), (303), (318, 4).